

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії
та методики викладання історії

Олександр Лук'яненко

Освячена школа чи освічена паства?

(світоглядні засади навчання
у Великобританії XIX століття)

Полтава
«Друкарська майстерня»
2010

ББК 86.211.2+74.03 (4Вел)
УДК 140.8:37 (09) (410) «18»
Л 84

Рецензенти:

Год Б. В., доктор педагогічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Артюх В. О., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Сумського державного університету.

Рекомендовано до друку вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Протокол № 5 від 24 грудня 2009 року.

Лук'яненко О. В. Освячена школа чи освічена паства? (світоглядні засади навчання у Великобританії ХІХ століття) / Лук'яненко Олександр Вікторович. – Полтава: «Друкарська майстерня», 2010. – 96 с.

ББК 86.211.2+74.03 (4Вел)
УДК 140.8:37 (09) (410) «18»

Читачеві пропонується короткий аналіз формування світоглядних засад викладання у школах Британської імперії ХІХ століття. На основі багатоджерельної бази подана історична схема формування світогляду підлеглих британської корони починаючи зі шкільної лави і закінчуючи їхнім становленням у професійній сфері. Отримані дані дають можливість глибше з'ясувати витоки того стану в релігійній освіті та етнорелігійних стосунках, який панує у Великобританії початку ХХІ століття. Брошура буде корисна студентам, викладачам вищих навчальних закладів під час вивчення курсів нової історії країн Європи та Америки, історії релігії, порівняльної педагогіки тощо.

© Лук'яненко О. В.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I	
Місце та роль релігійної та релігієзнавчої освіти у сучасному освітньому просторі	10
1.1. Методолого-теоретичні підходи до тлумачення змісту релігієзнавства та релігійної освіти.....	11
1.2. Взаємодія держави та релігійних установ у соціальному середовищі європейських країн.....	19
Розділ II	
Британська система освіти в умовах динамічної зміни світогляду XIX століття	25
2.1. Основні засади організації релігійної освіти Британії.....	26
2.2. Генеза процесу викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту в Англії XIX століття	31
2.3. Умови формування світогляду британців доби «Пізньої Реформації».....	35
2.4. Форми і методи формування релігійного світогляду у навчальних закладах Британської імперії XIX століття	43
Розділ III	
Вплив світоглядних змін на організацію освітнього процесу Великобританії XIX століття	61
Висновки	70
Список використаних джерел і літератури	75

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. З переходом у нове тисячоліття людська свідомість реанімує до цього часу забуті принципи взаємодії Людини та соціуму, Людини та Природи, Людини й Космосу. В основі подібної взаємодії після довгого періоду домінування матеріалістичного мислення, фізико-математичних основ світогляду, знову починають вбачатися теологічні елементи. На перше місце у переліку основ світогляду людини ХХІ століття виходять категорії віри, духовності, пошуку добра, істини та краси. У світі, що зіткнувся з наслідками глобалізаційних процесів, навіть проблеми побутової етики за своєю сутністю все більше наближаються до релігійної (зокрема, християнської) етики та моралі. Осторонь перетворень не залишаються консервативні і, здавалося б, сталі науки, такі як фізика, астрономія чи хімія. Дослідження науковців у відповідних галузях з Росії, Китаю, Японії та США впритул підходять до синкретизму наукового знання та релігійної думки [100]. Це питання на часі ставить ще й те, що 97% усіх досліджень сучасної науки присвячені неживій природі, 2% – живій, 1% – людині [119, С.177]. З цього відсотку переважна більшість наукових робіт присвячені людській фізіології, що полишає поза увагою духовну складову людської сутності.

Релігійне життя іде поруч з життям соціальним, доповнюючи його, особливо там, де залишилися значні прогалини після зникнення всеохоплюючих систем управління масами, породжених тоталітарними та авторитарними режимами ХХ століття. Специфічного впливу зазнає система освіти. Здебільшого, відокремлена від церкви офіційно, школа не може не торкатися проблем віри. Вони постають під час вивчення предметів гуманітарного циклу (історії, літератури), природничих наук (у сфері вирішення проблем походження людини), мистецтва (музики, малюнку) тощо. Ще більше питань породжується взаємодією шкіл із різними благодійними організаціями, фондами та установами, які, здебільшого, не цураються визнавати місіонерського забарвлення своїх устремлінь.

Українська держава Основним Законом відокремила державу від церкви, розмежувавши їхній вплив і на систему освіти, залишивши за останньою інституцією право організовувати специфічні навчальні

заклади релігійного спрямування [98]. Та у колах науковців, освітян, небайдужих громадян не вщухають дебати з приводу доцільності введення до програми загальноосвітньої школи курсу християнської етики та моралі чи то варіативних курсів релігієзнавства. Доволі відкритими здаються плани представників «офіційних» православних церков щодо поступового підпорядкування шкільної системи канонам та догматам православ'я, поступово повертаючи собі звання офіційної державної церкви. Підкріплюють цю точку зору події з українського релігійно-політичного життя. Зокрема, це заяви Президента Віктора Ющенка, в яких проводяться неоднозначні паралелі з Козацькою Державою Богдана Хмельницького, де православ'я відіграло роль державної церкви [135; 163]. Особливо неоднозначно тлумачаться висловлювання Президента на кшталт: «Україна не буде незалежною державою до того часу, поки не буде утворена Єдина Помісна Церква, незалежна від Московського Патріархату» [144, С.4]. До цього варто додати ажіотаж навколо святкування 1020-ї річниці хрещення Київської Русі, заяви Вселенського патріарха Варфоломія I про приналежність України до сфери впливу Константинопольського апостольського престолу із планами співпраці з Українською державою [71; 117; 164]; існування на противагу цьому великої кількості реклами у Києві із зображенням колишнього Російського патріарха Алексія II «Україна вітає СВОГО патріарха!» та втручання підлеглої йому церкви у політичне життя держави, відкриті звинувачення з приводу надмірного втручання української держави у справи церкви предстоятеля Кіпрської Православної церкви [22; 191]. Перераховані вище факти лише липня 2008 року говорять про злободенність аналізу проблеми співіснування суспільства і церкви. А особливо у контексті діяльності такого соціального інституту як школа.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що проблема релігійного та релігієзнавчого навчання є предметом міждисциплінарних пошуків українських і зарубіжних учених. Вона досліджувалася за такими напрямками: методолого-теоретичні засади релігійної освіти (Г. Ващенко, Я. Корчак, К. Ушинський, П. Юркевич [25; 99; 172; 178; 196]); світоглядні засади релігійного виховання у різних аспектах аналізували І. Бех, Б. Год, О. Сухомлинська та інші [11; 42-44; 167].

На окремі аспекти релігійного навчання була звернута увага сучасних учених: А. Бойко, під час аналізу науково-педагогічної спадщини Г. Ващенка, О. Вишневецького у руслі пропагування

християнства як формотворчого елементу виховного процесу; М. Євтуха крізь призму національних традицій у навчально-виховному процесі; В. Фазана у межах з'ясування співвідношення педагогічних та теологічних компонентів освіти у вищих навчальних духовних закладах України XIX-XX століття тощо [20; 21; 67; 179].

Аналіз результатів наукових досліджень дозволяє стверджувати, що роль та місце релігійного та релігієзнавчого компонентів у навчально-виховному процесі школи залежать від культурно-історичних умов розвитку суспільства, залежить від динаміки відносин держави і церкви та надає додаткові – часом запрограмовані – способи самоздійснення дитини в культурно-освітньому просторі країни.

У розробку науково-педагогічних основ релігійного навчання та виховання зробили вагомий внесок патріарх РПЦ Кирило, А. Маркунас, Н. Мойсеюк, Р. Петруньова, які розглядали методолого-теоретичні аспекти доцільних форм організації релігійних та релігієзнавчих уроків у школі [85; 86; 121; 134; 143].

За останні роки зроблені наукові дослідження, що допомагають виокремити структуру можливих варіантів організації релігійного виховання на державному, регіональному та місцевому рівнях (В. Бейзеров, Ж.П. Віллем, Р. Джексон, Т. Єнсен, Н. Камозіна, І. Ковровський, М. Моравчікова, О. Скалацька, А. Чубарьян [8; 29; 81; 89; 123; 160; 239]); з'ясувати місце теологічних та релігієзнавчих компонентів у педагогічній практиці відокремлених релігійних груп, діаспор тощо (С. Дрожжина, І. Рудницька-Юрійчук, С. Яворська [55; 150; 197]); простежити еволюцію тлумачення ролі духовності як складової процесу формування особистості (М. Міаніє, С. Омельченко, А. Опівалова, В. Погрібняк, О. Сарапін, Т. Тищенко, О. Хаустова, [119; 130; 136; 152; 173; 185]).

Розгляд системи комплексу світоглядних засад викладання у британській школі не уявляється можливим без орієнтації у комплексних змінах у сфері філософського сприйняття світу, тому особливої уваги заслуговують праці філософів, що залишили значний творчий доробок у цій сфері (С. Александер, О. Вайтхед [200; 279]), або займалися вивчення історії розвитку філософської думки Британії XIX – початку XX століть (А. Богомоллов, Моріс Генрі, Міттер Генрі, Р. Гудріч, Ч. Кеннон та інші [13; 120; 125; 214; 234]).

Аналіз досліджень дозволяє стверджувати, що потужне поєднання релігійної філософії, породженої кризою раціоналізму середини ХІХ – початку ХХ століть було найоптимальнішим фоном для відродження та посилення тенденцій релігійного виховання та одночасної кампанії по обмеженню впливу церкви та формування системи цінностей маленьких британців, розвитку на їх основі устремлінь особистості, її духовно-морального сходження.

Значний внесок у з'ясування місця теології та релігієзнавства у школах Англії зробили історики англійської освіти А. Барбарига, Н. Кадилова, Г. Кларк, О. Кузнецова, В. Лапчинська, О. Локшина, М. Тадєєва [7; 78; 88; 102; 103; 106; 169]. Співвідношення політики урядів країни у сфері освітніх реформ досліджували Л. Димова, Б. Молчанов, Є. Ткачова, Л. Шулиндіна, наукові дослідження яких розкривають корпоративні характеристики відповідних перетворень; вплив політико-культурних установок на розвиток культури міжособистісних та міжконфесійних відносин дітей у навчально-виховному процесі англійської школи [60; 122; 175; 194].

Окремі дослідження присвячені проблемі британської школи крізь призму порівняльної педагогіки (А. Василюк, Б. Вульфсон, О. Галус, О. Джуринський, Н. Єрош, Г. Касвін, В. Стражев, С. Сухорський, та інші [24; 32; 38; 52; 82; 166; 168]), автори яких наголошують на безперервності та спадковості розвитку англійської освітньої системи, обґрунтовують традиційні моделі виховання у Британії, що у поєднанні світської та релігійної систем дозволяють ефективно формувати й коригувати світогляд учнів.

Значна кількість досліджень свідчить про важливість проблеми засад релігійного навчання. Водночас їх аналіз показує, що вчені порушують, безумовно, важливі, але тільки окремі питання, які прямо чи опосередковано стосуються специфіки релігійного виховання у Великобританії. Аспекти ж сутності світоглядних засад, їх структури, функцій, поетапного формування залишаються нерозкритими.

Саме тому варто вивчити та проаналізувати впровадження релігієзнавчої та теологічної освіти в англійській школі ХІХ століття, виявити особливості та виокремити поетапність та послідовність формування світоглядних засад викладання у навчальних закладах Британської імперії.

Задля цього нами були визначені **завдання**:

1. З'ясувати характеристики Британської освітньої системи XIX століття на основі співвіднесення понять «релігієзнавча освіта», «духовна освіта», «релігійне навчання» та «теологічна освіта» з урахуванням існуючих методолого-теоретичних досліджень.

2. Теоретично обґрунтувати на основі історичних фактів наявність послідовних етапів формування відповідних світоглядних установок у навчальній системі Англії.

3. Розробити узагальнюючу теоретичну схему формування світоглядних основ викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту у школах Великобританії XIX століття.

4. Виявити комплекс умов, з'ясувати відповідні їм доцільні засоби, що використовувалися тогочасними педагогами та реформаторами, та їх вплив на формування специфіки викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту.

5. Визначити основні наслідки еволюції світогляду для освітньої системи Великої Британії XIX століття.

Хронологічні межі роботи охоплюють XIX століття: від активізації перших біблійних товариств, які взяли на себе місію просвіти населення, до піку боротьби за десакралізацію освіти у Великобританії.

Методологічну основу дослідження становлять: філософські, психологічні й педагогічні знання про людину, наукові теорії релігійного та релігієзнавчого виховання.

Світогляд – це сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше розуміння світу, місце в ньому людини, її позиції.

У своїй роботі ми спробували характеризувати формування світоглядних засад відповідно до компонентів світогляду:

1) **пізнавальних компонентів** (світогляд формується передовсім із знання: повсякденного та наукового. Окрім того, серед компонентів цієї ланки ми досліджували елементи політичної, естетичної, релігійної та морально-правової свідомості);

2) окремо було приділено увагу **ціннісним орієнтирам** людини з моральної та політико-правової сфери, ідеалам, народженим у цей період;

3) **поведінковий компонент** вивчався як складова практичного втілення теоретичних розробок методистів, науковців, учителів. Нами

шукалася узгодженість ціннісних установок та пізнавальних компонентів у діях учителів, урядовців та школярів, що сприяло б осмисленню минулого та баченню майбутнього освітньої системи, допомогло б окреслити надбання теорії, перевірити її вади та переваги на практиці.

Робота написана на основі системного (структурно-функціонального) підходу. Такий вибір визначається сукупністю поставлених завдань, серед яких превалює визначення характеристик світогляду та навчально-виховного процесу як цілісного явища, співвідношення його підсистем у системотворчій взаємодії. Як підсистеми дослідження було виділено три типи британських шкіл: мультирелігійні школи, позарелігійні школи та вузькоконфесійні школи.

До доволі цікавих висновків призвело зіставлення основних засадничих позицій світогляду дирекції, викладачів та теоретиків навчально-виховних практик, зіставлення практики втілення в життя релігійної освіти у школах різного типу в Англії, Шотландії, Уельсі та Ірландії.

Аналіз та синтез розрізнених у спогадах, щоденниках, записах подорожуючих висловлювань та думок викладачів, учнів, науковців, поєднання окремих згадок в періодиці того часу стосовно заходів з оновлення основ світорозуміння дозволили поділити їх на логічні частини з метою послідовного з'єднання у структуроване ціле. Що згодом дало змогу з'ясувати відмінності у формуванні світогляду різних категорій населення.

На основі розрізнених елементів реакції працівників шкіл, міністерств, церковників було зроблено спробу виведення загального ставлення педагогічних працівників та виділення основних ліній їхньої поведінки як відповіді на зміни світоглядних основ викладання.

Під час роботи нами було дотримано принцип еволюційності розвитку такого явища як навчально-виховний процес та процес формування світогляду, що логічно витікає з історичного розвитку подій та поступальності історичного процесу.

Розділ I

МІСЦЕ ТА РОЛЬ

РЕЛІГІЙНОЇ ТА РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ ОСВІТИ

У СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

1.1. Методолого-теоретичні підходи до тлумачення змісту релігієзнавства та релігійної освіти

Сучасний світ, перебуваючи у пошуках ідеологічного орієнтиру, що здатний стати його дороговказом у майбутнє, в черговий раз звертає свої погляди до реанімації перевірених багатотисячолітніми практиками ідей релігійного виховання. Як не дивно, але секуляризоване суспільство обирає ідею Бога як основоположну у вихованні наступних поколінь. Можливо, випробувавши усі можливі способи впливу на свідомість, спільнота постмодерного світу повертається до перевірених традицією зразків, бо не даремно протягом багатьох століть саме церковне виховання виконувало функцію збереження, передачі та використання накопиченого знання та соціального досвіду попередніх поколінь. З огляду на це представники домінуючих віросповідних інституцій держав світу підливають воду на колесо релігійної освіти, намагаючись переконати можновладців, що саме церква нині залишається єдиною силою, яка здатна формувати світогляд молодого покоління. Так, головним аргументом у цих дебатах для колишнього голови відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського Патріархату, а нині патріарха Російської Православної Церкви Кирила є той факт, що саме церковні установи торкаються найбільш глибинних шарів людської душі, що не доступні «ні ідеології (в якій рано чи пізно настає розчарування), ні модній поп-культурі, що зажди ковзає по поверхні» [86, С.39].

Звичайно, таке трактування первинності церкви змушує вбачати в її намірах подвійність. З одного боку, це показна боротьба за чистоту людських душ. З іншого, – приховане бажання реанімації впливу на соціально-політичні інституції сучасності, маскуючись під гаслами духовно-морального виховання, яке використовує, за висловом російської дослідниці Р.Петруньової, як «троянського коня» у досягненні своїх цілей [134, С.19].

І, здається, для всього пострадянського простору концепція реанімації духовних цінностей, а з ними і релігійного виховання, постає найбільш злободенною у перелікові питань формування новітніх національних ідей. Досвід нашого геополітичного сусіда, Російської Федерації, і без того з міцними зв'язками Держави та Церкви, лише утврджує в думці про поглиблення процесів

проникнення релігійної освіти (читайте – офіційної Церкви) до школи. Свідченням цьому – Міжнародні Різдвяні освітні читання, що їх щороку організовує Московський Патріархат, апелюючи до функцій освіти, пов'язаних із створенням умов для духовного ставлення особистості [161, С.5]. На них, до речі, не обходяться без відкритої підтримки чинних вданих інституцій, які через своїх представників дають зрозуміти, що у державній соціальній політиці духовне виховання у світській школі є одним з пріоритетів у боротьбі з «остаточною аморальністю суспільства» та «споживацьким способом життя» [36, С.11].

З огляду на посилення подібних тенденцій як в Україні, так і у ближньому зарубіжжі, вдамося до короткого огляду сучасних підходів до тлумачення категорії «релігійне навчання та виховання» (religious education).

Доцільним буде розглянути, які відмінності вбачаються дослідниками у вживанні цих категорій, яке змістове наповнення практичною педагогікою притаманне релігійному та релігієзнавчому напрямкові? Чи є точки дотику, у яких перетинаються сфери впливу двох дидактичних напрямків чи, можливо, не існує чіткої межі, яка відділяє одне від іншого?

Згідно **новітнього педагогічного словника** Антоні Маркунаса [143], релігійне виховання розглядається як цілеспрямоване планомірне плекання віруючих шляхом навіювання їм світогляду, світосприйняття, норм відносин та поведінки, що відповідають догматам та віровченню відповідної конфесії.

Одночасно з цим, існують два кардинально протилежні напрямки релігійного виховання: раціональний та містичний, які різнить характер ставлення до предмету вивчення, але не конфесійність. Як бачимо, у поданому вище тлумаченні релігійного виховання залишається доволі мало місця свідомій активній діяльності особистості. Натомість первинні позиції, згідно основних ознак навіювання як психологічного процесу [138], займає зовнішній вплив зацікавлених осіб. Звичайно, він підсилюється особистісною вмотивованістю, але все-таки домінуючі позиції зберігаються за непомітним приєднанням особистості до колективних дій.

Представники **православної філософії освіти** пропонують розглядати духовне виховання у вузькому та широкому значенні. Вузькість полягає у зведенні його до богословської підготовки.

Натомість широке значення духовного виховання становить «народне духовне виховання» [85, С.23]. У цьому простежується споконвічне прагнення церкви контролювати процес соціалізації віруючих через неодмінну сакралізацію світу, надання йому характеристик містичного, таємничого.

Українські релігієзнавці А. Колодний та Б. Лобовик, у свою чергу, пропонують розглядати три окремі самостійні категорії: «релігієзнавче виховання», «релігійне виховання» та «релігійна освіта» [94-96]. Якщо в основі релігієзнавчого виховання лежить принцип академічності, то інші дві категорії носять специфічно ціннісний характер. Релігієзнавче виховання, на думку дослідників, має більше спільного із світоглядною та професійною толерантністю, натомість релігійне виховання та освіта, навіть набуваючи форм загальної освіти, характеризуються певною конфесійною зорієнтованістю, догматичністю та світоглядною упередженістю, що неминує пов'язує ці дві категорії виключно зі специфічними деномінаційними навчальними закладами.

Українська педагогічна школа також має структуру поглядів на предмет та функції духовно-морального та релігійного навчання:

1) матеріалістичний підхід (утверджує первинність наукового світогляду, закріплюючи за релігієзнавством функцію інформування стосовно історії релігії);

2) ідеалістичний підхід (ототожнює релігійне та духовне навчання, розглядаючи перше як засіб духовного просвітлення людини);

3) симбіотичний (працює у напрямку примирення та урівноваження наукового та духовного компонентів релігієзнавчого навчання; оперує такою специфічною категорією як духовно-моральне здоров'я) [57-59; 173, С.280; 195, С.222]

Загальна практика **Російської Федерації** дозволяє виділити інший, більш диференційований підхід до тлумачення поняття «religious education». Дискусії науковців, богословів та учителів-практиків дозволяють говорити про існування мінімум п'яти підходів [89, С.19], згідно яких релігієзнавче виховання тлумачиться:

1) як духовно-моральне виховання і викладання основ віровчення, яке домінує у регіоні;

2) як шкільний факультатив за вибором батьків учня;

3) як обов'язковий предмет вивчення основ православної культури;

4) як обов'язковий предмет з вивчення історії світових релігій.

Принагідно зауважимо тяжіння російського міністерства освіти і науки до практик європейських держав у прилученні школярів «до духовних и культурних цінностей традиційних релігій» [35, С.12], про що свідчить вихід у світ підручника з історії світових релігій для учнів 10-11 класів під редакцією директора Інституту загальної історії РАН А.О. Чубар'яна після проведення відповідних консультацій із центрами релігійних організацій традиційних у Російській Федерації конфесій.

Однак, Російська Федерація належить до тих держава, у яких розширення культурного горизонту обов'язково спирається на традицію, що становить базис для подальшої еволюції. Такою традицією для Росії залишається державне православ'я. Тому найбільшій підтримки набуває тлумачення релігієзнавчого навчання у контексті розповсюдження православної культури. Це яскраво простежується у переосмисленні гуманістичного ідеалу в РФ, у якому головне місце відводиться духовності людини у її зв'язках зі світом. Це дозволяє приєднувати духовність до загальної великодержавної концепції, ототожнюючи її із своєрідним станом соціальної активності людини та її прагненням до самоздійснення. А це, в свою чергу, утверджує «одвічну» єдність світської та духовної влади [6, С.9; 149, С.64].

Подібні підходи до тлумачення змісту релігійного навчання помітні у колах **української діаспори** [130, С.339; 136, С.78; 150, С.234]. Його місія тлумачиться здебільшого у межах сучасної теологічної думки. Кінцевою метою визнається людське богоуподібнення через навчання і виявлення релігійних цінностей: совісті, відповідальності, віри, любові, справедливості, милосердя тощо. До складу релігійного виховання та навчання включається здебільшого ознайомлення із практикою духовного життя, роз'яснення елементів знання про Бога, Його зв'язків з людиною, навчання молитвам, релігійним святкам. Основи такого підходу закладені митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком), який духовно релігійне навчання тлумачив у контексті християнської моралі та життєвих цінностей, які впливають на громадську самосвідомість.

Ситуація із релігійною освітою в Європі також специфічна. Якщо Східна Європа після семидесятилітнього періоду безрелігійного життя повертає свої погляди у бік залучення релігії (чи хоча б елементів духовного виховання) у навчальний процес, то Європа Західна становить собою суспільство, що продовжує упевнено крокувати шляхом секуляризації. Це знайшло своє відображення у часом радикальних підходах до релігійного навчання. Основна тенденція, що триває з кінця 1970-х років, – це переміщення акценту зі специфічно християнських до загальнолюдських цінностей у релігійному навчанні, полишаючи у минулому місію розповсюдження віри.

Директор Словацького Інституту державно-церковних відносин у Братиславі, Міхаела Моравчікова, виокремлює дві основні протилежні концепції, притаманні країнам Євросоюзу [123, С.48]. Перша – традиційна – виключає прояви релігійності з кола суспільно-політичних питань. Друга співзвучна концепції відкритої держави стоїть на позиціях надання можливості вивчати релігійно-духовний досвід усіх представлених у суспільстві віросповідань.

Цією ідейною свободою користуються прихильники протестантських церков, які під релігійним навчанням вбачають, перш за все, специфічні факультативні курси із вивчення християнської етики та моралі [131; 132]. Їхнє тлумачення релігієзнавства знаходиться повністю у рамках антропологічного підходу, концентруючись у межах визнання за християнськими заповідями всесвітніх моральних законів. Так зміст і тематика таких курсів, здебільшого стосується висвітлення того, що спонукає людські вчинки, визначає роль особистостей в історичному процесі, дає обґрунтування моральних обмежень. Звичайно, все це відбувається у світлі релігійного вчення і кінцевою метою має дати відповідь на питання: «Як досягнути духовної зрілості?».

Превалюючи роль догматики у релігійному вихованні обстоюють представники католицької гілки християнства. Офіційна ідеологія Ватикану – неотомізм – вбачає головну мету навчання і виховання у духовному становленні людини, у підготовці її до вічного життя, і, насамкінець, у поверненні людини до Бога [64, С.65]. Тож, релігійна освіта ними не тлумачиться ширше виховання справжнього християнина.

З огляду на існування плюралізму течій у середині ЄС, дещо розгалуженішу модель підходів до релігійного навчання розробив керівник семінару у відділі теології Південного Данського університету Тім Єнсен. Він, згідно власних досліджень, виділив три головні підходи, притаманні європейській педагогічній думці [29, С.152]:

1) відсутність релігійного навчання у школах;

Цей тип якомога яскравіше проявився у Франції, де релігійне виховання у публічних школах заборонене законодавством. Законодавці П'ятої республіки Законом про релігійну символіку від 15 березня 2004 року заборонили не тільки носіння мусульманської хустки чи тюрбана, а також великого за розмірами чи занадто помітного хреста [130, С.163]. Та зауважимо, що навіть за найяскравіших проявів наступу на релігію, у Франції в останні роки помітне зростання ролі приватних навчальних закладів не стільки через високий рівень викладання, скільки через бажання батьків та дітей задовольнити свої релігійні уподобання [9, С.55];

2) віросповідне навчання, гарантоване державою;

Категорія таких країн, як ФРН, Бельгія чи Польща вбачає у релігійному вихованні запоруку гармонійного розвитку особистості як складової специфічної національної педагогіки. Так стаття 7.3 Конституції Федеративної Республіки Німеччина встановлює уроки релігії як звичайний навчальний предмет у всіх, окрім позаконфесійних, школах держави, що викладається під державним контролем відповідно до основних догматів релігійних організацій [90, С.112].

3) невіросповідне навчання, гарантоване державою.

Третя категорія держав представлена Данією, Швецією та Великобританією, де держава офіційно виступає за позаконфесійне навчання підростаючого покоління.

Інший підхід до класифікації поглядів на релігійне навчання належить французькому науковцю Жану-Полю Віллему. Аналізуючи його теоретичний доробок у галузі європейського релігієзнавства [29, С.146-147], виокремимо дві великі групи: сегментовану та інтегровану систему навчання релігії.

Сегментована система передбачає викладання релігієзнавства відповідно великих релігійно-філософських концепцій людини та Всесвіту. І, відповідно, може бути зовнішньою (інституційна система

розмежувань відповідно до різних релігійно-філософських течій як то католицизм, протестантизм, позаконфесійність) та внутрішньою (що відбувається на рівні одної школи чи одного предмету).

Інтегрована система викладання предметів релігієзнавчого змісту тісно пов'язана із концепцією національного виховання, і майже повторює систему Т.Енсена. Вона включає *лаїчний тип* (виключає будь-яке релігійне виховання у школі), *лаїко-релігійний тип* (що передбачає пропагування навичок загальної релігійності) та *релігійний тип*.

Роберт Джексон із Йорвікського інституту освіти, пропонує свою схему еволюції підходів до викладання релігієзнавства, яка характерна для Великобританії [29, С.154-155; 239, С. 277-278]:

- 1) порівняння релігій для утвердження переваги християнства;
- 2) перегляд парадигми у світлі антропологічної психології та соціології і концентрація на релігійній Людині, а не на системі релігій;
- 3) визнання унікальності та не пересічності світових релігій.

Визначити змістовну наповнюваність цих етапів та перевірити їхню відповідність ми спробуємо у подальшій роботі. Нині ж зауважимо, що динамічні процеси у Британії ідуть поряд із загальноєвропейськими. Країни Європи, у свою чергу, мають свої погляди на релігію та релігійне виховання здебільшого з часів пізнього Просвітництва (коли вирішальним були догматичні погляди) та розвиненого ХІХ століття (у якому перевага почала надаватися історії релігійних учень).

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити певні висновки з приводу підходів до тлумачення поняття релігійної та релігієзнавчої освіти:

- 1) в педагогічній теорії не існує чіткого загальноприйнятого визначення кожної з категорій, що розмежовувало б сфери їхнього впливу;
- 2) змістове наповнення релігійного виховання має ширше коло завдань, прийомів та методів, аніж релігієзнавче виховання, лише у сфері діяльності релігійних (богословських) шкіл, шкіл у країнах з державною церквою та у приватних навчальних закладах;
- 3) релігійне навчання та виховання, виконуючи навіть суміжні, тотожні завдання, знаходиться у площині впливу на підсвідому частину психіки, тоді як релігієзнавче навчання має раціональне академічне спрямування;

4) у педагогічній практиці відбувся еволюційний перехід від теологічного виховання до релігієзнавчої освіти;

5) головною рушійною силою в еволюції змісту релігійного виховання є глобалізація світу, утворення мультикультурних зон, зникнення монорелігійних держав та процес науково-релігійного синкретизму.

Існування стількох підходів до тлумачення релігійного виховання змушує нас заглибитись у проблему релігійності Європи у цілому та Британії зокрема, щоб зрозуміти поліфонічність вищенаведених тлумачень.

1.2. Взаємодія держави та релігійних установ у соціальному середовищі Європейських країн

Ще з часів Римської імперії у Європі закріпився принцип «Cuius region, eius religio» – чия влада, того і релігія. Це зумовило зрощування держави і релігії у один організм, що у подальшому характеризувався запеклою боротьбою духовної та світської влади за першість. Подібні тенденції призвели до народження національних релігій, які стали асоціюватися з тією чи іншою територією, стаючи невід’ємною ознакою її політичного суверенітету. Та часи, коли релігійне вільнодумство вважалося кроком до державної зради, пішли у минуле. Європа стала на шлях об’єднання на засадах полікультурності.

Полікультурність передбачає безперешкодний розвиток поглядів на культурно неоднорідне суспільство, орієнтоване на свободу вираження власного досвіду, що не може не впливати на формування відповідної політики національних та культурних меншин [55, С.13]. Розширення Європи, її відкритість до політичних перетворень зробили Старий світ відкритим для змішування релігійних світоглядів. На сьогодні світова спільнота притримується тенденції забезпечення рівноправності всіх національно-релігійних меншин.

- 1) тоталітарні держави (які повністю контролюють релігійне життя віруючих);
- 2) держави із вираженою ворожістю до релігій;
- 3) країни, у яких ігнорують переслідування за релігійні переконання;
- 4) країни із діючим дискримінаційним законодавством;
- 5) держави, у яких законодавчо закріплені «секти».

Однак, країни Євросоюзу не обходяться без «озирання» на провідного геополітичного гравця, якими нині є Сполучені Штати Америки. Адміністрація США з 1998 активно застосовує у світі «Акт про Міжнародну релігійну свободу» [160, С.38]. Звичайно, цілі його введення не є однозначними. Так, Стара Європа була розподілена по групах згідно запропонованої класифікації держав відповідно до внутрішнього становища релігійних об’єднань:

Окремих більш широких тлумачень Акт не надає, що розв’язує руки його творцям у «подоланні» неправомірного становища віруючих у будь-якій точці Земної кулі, що, безперечно, може призвести до нових «хрестових походів», особливо з огляду на те, що ситуація з

релігійністю в Європі доволі специфічна. Французькі релігієзнавці характеризують її як віру без приналежності та приналежність без віри (believing without belonging and belonging without believing) [29, С.53]. Через це Європа, яка разом із «загальною європеїзацією» робить кроки по змішуванню, примиренню та інтеграції різних віросповідань, нагадує клаптикову ковдру, сплетену із великої кількості релігій. Порівняння показників за 20 років (з 1981 по 2001) дає цікаві результати. Кількість безрелігійних осіб зросла на 7,5% (з 13% до 20,5%). Зменшилась кількість і тих, хто номінально відносив себе до певної релігійної групи (явище приналежності без віри, про яке ми згадували раніше: із 85% у 1981 році до 75% у кінці ХХ століття). Кількість «офіційних» послідовників вже традиційних для Західної Європи релігій постійно змінюється: зменшилась кількість католиків (з 55 до 51%), протестантів (з 29 до 22%); колоритності додають 3% православних, 3% мусульман та 0,5% юдеїв.

Згідно соціологічних досліджень 2005 року, релігійна ситуація всередині ЄС залишається складною (не дивлячись на те, що лише 4% європейців декларують себе атеїстами, а 18% відповіли, що не знають, чи існує Бог, все ж більшість громадян об'єднаної Європи через посилення процесів секуляризації протиставляють себе Богу [283, С. 56-57]). Хоча, як стверджує філософ М.Еліаде, більшість подібних «невіруючих» європейців продовжують вести себе доволі релігійно, не зауважуючи та не усвідомлюючи цього [195, С.300]. Зазвичай, це виявляється у дотриманні одвічних прикмет, що майже на підсвідомому рівні виконуються чи не кожним представником людської раси. Та це аж ніяк не впливає на рівень релігійності, який постійно знижується.

Разом із зменшенням кількості віруючих у розвинутих країнах Європи удар по церковних структурах завдається не лише у сфері теологічній. Це також призводить до зменшення пожертв на храми, що, як не дивно, змушує Церкву вдаватися до їх продажу (на одному із передових місць тут стоїть і Велика Британія, де заможні громадяни облаштовують церкви, що розміщені в елітних районах та мають певну архітектурну цінність, під приватні будинки за 200-400 тисяч фунтів стерлінгів [145, С.24]).

Варто додати, що на початку ХХІ англійська держава бере на себе відповідальність за функціонування шкіл релігійного спрямування. Це не видається дивним: через специфіку власного

національного історико-культурного розвитку Англії, релігію як дисципліну уведено до стандартних програм загальної освіти [32, С.158]. Перерву на ранкову молитву офіційно виокремлено у навчальному графікові учнів загальноосвітніх шкіл. До 1988 року курс релігії на законодавчому рівні входив до базового академічного ядра (куди також входили англійська мова та література, математика і фізичне виховання). Навіть після проголошення «Акту про реформу освіти» і зміні базового ядра, релігія зберегла свої позиції, натомість місце фізичного виховання посіло природознавство.

Звичайно, багато в чому наголоси у викладанні предметів релігійного та релігієзнавчого змісту зміщуються. Так, очевидним видається той факт, що церква не виступає більше проти наукового знання, а всі попередні протиріччя кваліфікуються як «непорозуміння». Можливо, через те, що на думку апологетів релігійної освіти, «ніяке наукове відкриття не може похитнути релігійної віри, бо вони розташовані у різних площинах» [34, С.168], а сучасна офіційна церковна філософська думка шукає шляхи глибшого проникнення до наукових знань. Взяти хоча б останні заяви головного астронома Ватикану священника Хосе Габріеля Фунеса, який говорить, що віра в інопланетян не суперечить Біблії, натомість той, «хто заперечує це, тим самим обмежує всесильність і всемогутність Бога» [145, С.25]. Звичайно, це можна розцінювати як черговий вдалий стратегічний хід у завоюванні ширшого кола прозелітів. Та навіть за цих умов він підштовхує нас до укорінення в думці про претензії Церкви на відродження домінування в системі цінностей людини постіндустріального суспільства.

Майстри педагогічної думки Англії минулого століття ні на крок не відходили від тлумачення єдності гуманітарного знання як знання суто релігійного. Так, А. Н. Уайтхед вважав, що навчання й виховання повинне передусім давати ідею Бога: «Сутність виховання у тому, щоб воно було релігійним. Що ж таке насправді релігійне виховання? Це виховання прищеплює обов'язок і благоговіння» [52, С.311].

Кінець 1970-х років позначився поглибленням зближення релігійного знання із концепцією освіти. Англійські педагоги Р. Вудс та Р. Барроу, вдаючись до порівняльного аналізу точних та гуманітарних дисциплін, дійшли до думки, що предмети гуманітарного циклу, не маючи власної логічної структури та чітких сталих дефініцій, не даючи можливості вивести власні константні

закони і положення існування, є принципово недосконалыми. Це, на їхню думку, «віддаляє гуманітарне знання від науки і наближує до релігії» [37, С.53]. Ще далі у проясненні ролі релігійної освіти пішов протестантський священик, педагог Г.М. Моріс. Він, виходячи із тлумачення Біблії, взагалі ставить під сумнів існування державної системи освіти, акцентуючи увагу на тому, що організація навчально-виховного процесу молоді – обов'язок родини та церкви, але аж ніяк не державних утворень [124, С. 185].

На початку нового тисячоліття, під час перегляду державного стандарту освіти, британське суспільство опинилося у колі нових дебатів з приводу доцільності релігійного виховання. Зокрема, представники християнських церков (англіканської та римокатолицької) висловили «глибоке розчарування» через невелику кількість годин, виділених на духовне та моральне виховання англійських школярів згідно проекту нового Держстандарту. Так згідно спільної заяви двох (фактично догматично протилежних) церков, ними вимагалось ґрунтовніше вивчення моральних (читайте релігійних) принципів у курсах валеології, особистої, соціальної громадянської та правової освіти. Донедавна речником цих цієї позиції виступав покійний кардинал Бейзіл Х'юм, який вважав, що найголовнішою метою школи є випуск дітей у світ зі здоровим моральним баченням та почуттям взаємодопомоги і служіння іншим [223]. А, отже, навчально-виховний процес логічно має бути підпорядкований християнській моделі освіти.

Опозиційні думки з цього приводу лунають з боку захисників демократичних свобод. Серед них популярний оглядач новин освіти каналу Бі-Бі-Сі Майкл Бейкер. На його думку, релігія та освіта складають вибухонебезпечну речовину. Не заперечуючи високого рівня викладання у релігійних школах, він, однак, виходить виключно з позицій захисту громадянських прав та свобод: оглядач телеканалу питає, чи повинні платники податків оплачувати рахунки шкіл церковних деномінацій окремих духовних та моральних практик, вбачаючи у цьому виток релігійної поляризації та погіршення взаєморозуміння всередині місцевих громад.

Подібний погляд не є поодиноким. Він логічно впливає з тих історичних реалій, у яких опинилася Британія нині. Так нещодавно релігійна поляризація дала про себе знати з новою силою. Члени Синоду Англіканської Церкви виступили проти будівництва в Англії

нових мечетей бо це, на їхню думку, призведе до перетворення їхньої країни у мусульманську державу. Релігійний нонконформізм якомога яскравіше висловила член синоду Елісон Руофф: «Наявних мечетей достатньо для задоволення релігійних потреб мусульман країни, а побудова нових стане приманкою для заїзду нових послідовників ісламу... Ми поки що християнська країна, і нам треба залишатися такою і в майбутньому» [145, С.26-27]. Тому й поглиблення релігійної прірви Британського суспільства неминуче призведе до посилення протистоянь у місцевих громадах, що є доволі катастрофічним для країни із самоврядними та самоуправними традиціями як Британія.

У контексті цих подій журналіст Бі-Бі-Сі Майкл Бейкер ставить риторичне питання «Що є головною метою школи: підготувати майбутнього робітника? Чи, можливо, просувати релігійні вірування?» [207]. Це питання доволі злободенне, з огляду на те, що освіта в сучасному британському суспільстві перейшла з категорії соціального права, що надавалося підлеглим Англійської корони, до категорії основного засобу, здатного гарантувати стабільно високий прибуток в умовах динамічного суспільства ринкових відносин. Тому церковне бачення навчально-виховного процесу ледве перетинається з новою філософією змісту британської освіти, яка, за свідченням дослідниці О. Локшиної, спрямована на підготовку молоді до дорослого життя у контексті озброєння її професійними навичками [106, С.183].

Короткий огляд взаємодії держави та церкви в Європі дає підстави для наступних висновків:

1) на початок ХХІ століття Європа в цілому та Великобританія зокрема опинилися у сфері активності фактору полікультурності, що змушує уряди країн переформатовувати внутрішню політику та бачення майбутнього країн;

2) на тлі зростання відсотку безрелігійних європейців помітні тенденції до оновлювання церковних парадигм основними деномінаціями – католиками та протестантами – з метою розширення кола послідовників віровчень;

3) освіта продовжує залишатися розмінною монетою у грі політиків та церковників, однак, все більше набуваючи рис засобу досягнення матеріальних цілей, втрачаючи характеристики способу долучення до інформаційно-духовного надбання людства;

4) Велика Британія наочно демонструє загальноєвропейські тенденції у царині релігійності, не зважаючи на її відносну

«ізолюваність» через острівне положення – фактору, який до XIX століття відігравав «захисну функцію» у політичному та культурному розвитку монархії;

5) сфера освіти Англії з середини XIX століття й до сьогодні тримається традиціоналізму у взаєминах школи та церкви, легітимізуючи суто конфесійне (релігійне) викладання у школах Об'єднаного Королівства.

6) на першу чверть XXI століття припадає початок протистояння апологетів поглиблення релігійної складової у навчальних планах Британії та прибічників мультикультуралізму в житті та освіті.

7) Британія опинилася на концептуальному роздоріжжі перед вибором релігійності чи позарелігійності школи далеко не в кінці XX століття. Витоки цього явища мають відшукуватись крізь причинно-наслідкові зв'язки політичних та культурних перетворень попередніх епох. Особливо варто звернути увагу на ті зрушення, які відбулися в житті монархії у XIX столітті. Саме в цю добу було вперше у новій історії зроблено спроби офіційно вивести школу з-під контролю релігійних організацій, хоча останні продовжували відігравати вирішальну роль у формуванні освітньої політики країни.

Розділ II

БРИТАНСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ В УМОВАХ ДИНАМІЧНОЇ ЗМІНИ СВІТОГЛЯДУ XIX СТОЛІТТЯ

2.1. Основні засади організації релігійної освіти Британії

Проблема релігійного компоненту Британської освіти доволі специфічна. Перед тим, як з'ясувати специфіку викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту у школах Великобританії ХІХ століття, варто віднайти джерела релігійного виховання. Для цього слід знайти відповіді на наступні питання: наскільки глибокою є традиція релігійного виховання на Британських островах? Які компоненти, якщо це відомо, входили до системи релігійного виховання до ХІХ століття і склали його базу? Які фактори попереднього розвитку державно-церковних відносин у сфері освіти безпосередньо відбилися на політиці урядів у галузі шкільництва в ХІХ столітті?

Історія взаємин державних інституцій та церкви на Британських островах доволі колоритна. Саме взаємодія влади світської та влади духовної завжди визначала напрями соціального, економічного та політичного розвитку країни. Церква впливала на обіг фінансів, віра була у витоків державної політики [1; 2]. Вона ж, що нам особливо цікаво, лежала в основі розбудови шкільної системи острівної держави. За всю її історію, саме релігія вирізняла Англію з-поміж інших країн континентальної Європи, що дозволило досліднику Г.Д. Гачеву вже у ХХІ столітті зробити наступні висновки: «Якщо на материкові – монізм, дуалізм, троїстість, то тут – плюралізм та терпимість до втілення багатоманітності [...] Все, що на материкові з'являлося, розвивалося, перетворювалося, – тут зберігається, поряд. Британія – «консерви Європи» [39, С.441]. Чим же Англія заслужила таку характеристику і яким чином це відбилося на становленні її системи освіти? Як подібна «місія збереження» вплинула на організацію тонкого та крихкого за сутністю релігієзнавчого навчання у загальноосвітніх школах, яке діє нині, згідно Національному навчальному планові із 1988 року? Ми спробуємо віднайти відповідь на це питання, простеживши розвиток британської духовності, що проявився у відносинах держави та церкви упродовж століть спільного співжиття. Життя, під час якого із захисниці християнської віри в очах Римського престолу Англійська церква перетворилася у джерело схизми та релігійної нетерпимості. А потім, у ХХ столітті знову пішла стежкою екуменічного об'єднання із католицькою церквою,

узгоджуючи свої дії, у тому числі і в справі релігійного виховання підростаючого покоління.

На початку варто нагадати, що традиційна духовна культура англійських островів кельтська за походженням. Відомо, що кельти потрапили до Британії у VI столітті до н.е., почавши культурну та демографічну асиміляцію місцевих племен піктів та скоттів. Після тривалого періоду взаємообміну з'явилося протоанглійське культурне об'єднання, назване на честь одного з прийдешніх племен – бриттами [83, С.9]. Згадки про освітню систему цього періоду ще обмеженіші, ніж інформація про духовність кельтів. Здебільшого, це поодинокі натяки на можливість, але аж ніяк не на реальність існування академії друїдів [23; 165, С.22]. Скоріш за все, вона мала ті ж самі організаційні засади, функції та методи впливу, як і споріднена з нею епохальними та пракультурними зв'язками школа волхвів стародавньої Русі [110]. Але так само була знищена або переформатована разом із культурою із приходом нового віровчення, що почало об'єднувати європейські народи, крокуючи з володінь Римської імперії, яка занепадала.

Коли Рим після декількох хвиль спустошень зміг знову підняти голову, він це зробив увінчаний не імператорським лавровим вінком, а тіарою римського первосвященника. Подальша роль Вічного міста полягала у розповсюдженні святої христової віри вглиб земель варварів, «непросвітлених» духовним світлом. Британські острови не виявилися осторонь цього процесу.

Папа-реформатор Григорій Великий спрямував свої погляди на Північ європейського континенту, де ще зберігалося широке поле для навернення до христової віри. Для цього за його благословення 596 року в Ірландію вирушив монах Августин. У 597 році споряджений Римським святим престолом монах прибув до англійського міста Кентербері, столиці королівства Кент. Через дружину короля, християнку, він здобув певний вплив на короля Етельберта. Із цього моменту починається офіційний відлік боротьби англійської церкви під протекторатом Папи за душі вірян. Боролися в основному, із впливом колись беззаперечно авторитетних друїдів та братів-християн із конкуруючої Ірландської церкви. Боролися не лише у проповідях, а й у світському житті. Для цього вдалися до розтлумачування християнських основ у новоорганізованих школах. Західна християнська церква вчасно зорієнтувалася у можливості примноження віруючої пастви та активного фінансового донора через

виховання вірного церкви покоління. Для цього, зокрема, Везонський собор 529 року постановив приходським священикам «брати до себе в дім молодих учнів, виховувати їх по-батьківськи та навчати псалмам, богослужбовому читанню та Закону Божому, щоб приготувати собі з них достойних спадкоємців» [165, С.178]. Звичайно, ці заклади Європи, а тим паче тогочасної Англії, були закритими та елітарними (зберігши за правом першості цей статус і донині). Серед них, як приклад, діюча донині King School у Рочестері, заснована 604 року єпископом Рочестера при церкві святого Андрія [129, С.26].

До півночі Британських островів (території сучасної Шотландії) християнська віра дісталася майже одночасно з півднем. У плідному на місіонерські подвиги VI столітті Євангельське вчення сюди приніс святий Колумбан, який потім заснував на острові Айон (І-Комбіл) перший монастир з приходською школою [31, С.43].

Сучасна система освіти Британії добою свого народження може вважати часи діяльності Ансельма Кентреберійського, який жив в XI столітті. Попри початок протистояння держави та церкви за часів правління сина Вільгельма Завойовника, Вільяма II Рудого (1087-1110), система освіти в Англії, перебуваючи під крилом духовництва, змогла вийти на шлях помітних зрушень. На тлі засилля схоластики та застосування методу «батога та пряника», педагогічні рекомендації архієпископа Ансельма Кентерберійського звучали доволі поноваторському. Пояснюючи монахам проблеми навчально-виховного процесу, змальовуючи причини незначних успіхів, він наголошував: «Ви не знаєте інших засобів, окрім як страх, погрози, побиття. Цим ви знищуєте ... всіляке прагнення до вільної роботи та збочуєте ... думки та устремління» [165, С.178; 188]. Чи дослухались вчителі-священники до порад архієпископа, невідомо, але факт залишається фактом: цей період заклав основи тісного контакту мирян та релігійної влади, що почала активніше вирощувати майбутніх захисників її інтересів у владі світській. Саме традиції англо-нормандських шкіл ляжуть в основу статутів граматичних шкіл Англії Нового часу, продовжуючи навчання національної еліти уже імперської країни.

Наступною віхою в еволюції релігійного виховання школярів є, безперечно, доба ранньої Реформації [211; 216]. У 1529 році англійський «Реформаційний Парламент» (1529-1536 рр.), вищений на зразках раннього гуманізму, під час одного із своїх засідань звернув увагу на малограмотність священників, які відповідають «за 10-12

приходів, ніде, насправді не живучи і не працюючи». Екзаменаційна комісія, що працювала 1551 року, виявила, що з 249 кліриків 171 не знали напам'ять декалог, 10 не змогли прочитати «Отче наш», а інші 27 не змогли назвати автора цієї молитви [61, С.170; 140; 141; 259]. Така картина зумовила необхідність поліпшення освіти у церковних школах. На додачу до існуючих, королівська скарбниця виділила кошти на заснування нових. При соборі у Брістолі швидко zorganizували школу (Bristol Cathedral School) для навчання дітей бідняків для подальшої служби у церквах, а в Манчестері відкрили граматичну школу подібного спрямування. Та навіть за підсилення державного фінансування, результат був мізерний: зокрема, Манчестерській школі протягом десятиліть і навіть століть по заснуванню не вистачало кваліфікованих учителів [105, С.136; С.164]. Саме з цих часів започатковується традиція чіткого планового субсидіювання шкіл монаршим двором залежно від конфесійної належності, яке буде особливо помітним у ХІХ столітті.

З поваленням монархічної влади Стюартів і встановленням Протекторату Кромвеля (1649-1660 рр.) релігійна картина почала набувати виразних мультикультурних рис – явища, яке стане відігравати особливу роль в освітньому житті імперії Нового часу. Витоки мультикультурної політики – в діяльності лорда-протектора; попередня віронетерпимість головнокомандувача інDEPENDENTІВ поступово зникла. Ворожі випадки були замінені неабиякою виваженою державною діяльністю. Лояльність Кромвеля до світогляду громадян дозволила його сучасникові, членові однієї з протестантських сект, називати тогочасну Англію країною «праведників та зразком святості для всього світу» [61, С.233]. Поміркована внутрішня політика лорда-протектора зумовила стрімке зростання кількості релігійних організацій. Кромвель був першим, хто повернув на Британські острови євреїв, вигнаних звідси ще за часів Едварда І у 1290 році. Керманіч революції також замінив англіканську «Книгу загальної молитви» на «Довідник з богослужіння», який дозволяв різним конгрегаціям вибирати відповідну форму відправлення релігійних обрядів. Саме ці риси діяльності Олівера Кромвеля матимуть вплив на формування громадської думки з приводу релігійної закритості Британії ХІХ століття та лежатимуть в основі урядових перетворень, що торкнуться сфери освіти.

Описані нами епізоди історії Британії були обрані тому, що у них концентруються базисні зрушення у шкільній системі. Їхній розгляд дозволяє стверджувати наступне:

1) традиція релігійної освіти на Британських островах має глибоке коріння, сягаючи доримської доби, коли релігійний духовний компонент був основою, на яку накладалися раціональні знання;

2) традиційною для Великобританії є християнська модель релігійної освіти, що була започаткована у V столітті римськими місіонерами;

3) початок боротьби релігійних організацій за домінування в освітній системі помічений задовго до розколу єдиної християнської конфесії на західне та східне християнство;

4) протистояння принаймні двох релігійних освітніх систем на Британських островах у XIX столітті (католицької ірландської та протестантської англійської) започатковане ще опозицією англійської та ірландської ортодоксальної церкви;

5) з XI століття церква вбачає в освіті інструмент посилення присутності релігійності серед населення, вводячи обов'язковість вивчення Святого Письма у приходських школах;

6) проблема релігійної освіти у лоні англіканської церкви XIX століття полягає у подвійних стандартах доби Реформації, незавершеності «церковного очищення» та маятникової політики монархів з 1535 року;

7) фактор мультикультуралізму та поваги до релігійних почуттів громадян, що відігравав вирішальну роль у зміні законодавства Британської імперії кінця XIX століття, вперше ствердився у часи правління Олівера Кромвелля і заклав основи політики британської поліконфесійної освіти.

2.2 Генеза процесу викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту в Англії XIX століття

Вивчення теоретичних основ викладання у школі Великої Британії XIX століття, проведений нами аналіз реальних шкільних програм анлійських шкіл Нового часу, розгляд державної політики британських урядовців даної доби дозволяє обґрунтувати засоби забезпечення формування світогляду підростаючого покоління, визначити роль та місце релігійного та релігієзнавчого компонентів у шкільній системі.

Як підтвердив аналіз проблеми релігійного навчання у філософській та педагогічній теорії, організація навчального процесу у загальноосвітній школі Англії XIX століття ставить учителя та школяра в особливу позицію – у позицію заручників явища, пов'язаного з формуванням нового світогляду імперіалістичної доби.

У процесі наукового дослідження ми дійшли висновку, що специфіка викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту у школах визначається **динамічною еволюцією від теоцентризму до еkleктичного варіанту релігійно-раціональної** виховної системи.

Вивчення методолого-теоретичних основ проблеми показало, що характер організації процесу релігійної освіти залежить від взаємозумовленої діяльності основних партнерів – держави, церкви та суспільства. Це дозволяє говорити про те, що забезпечити вплив на духовне та розумове зростання підростаючого покоління може тільки навчально-виховний процес, організований з урахуванням динаміки змін суспільних настроїв, державної політики та при наявності відносної гнучкості церковної доктрини.

Процесуальність релігійної та релігієзнавчої освіти ми пов'язуємо, насамперед, із динамізмом її структури: здатністю до руху за рахунок певної циклічності таким чином, щоб кожний новий етап міг забезпечити новий, більш високий у порівнянні із попереднім рівень якісних характеристик процесу духовного виховання молоді Британії у XIX столітті – від демократизму викладання до змістового наповнення курсів, від освіченості викладачів до врахування полікультурності британського соціального середовища.

Педагогічний процес характеризується закономірностями, на яких він ґрунтується. Важливу роль у його визначенні відіграють принципи побудови, умови здійснення, етапи розвитку, засоби для прискорення руху і нарощування результату.

Аналіз історичних джерел дозволяє стверджувати, що головною педагогічною закономірністю процесу викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту у школах Великобританії XIX століття є його цілісність і ступеневий характер, а провідними принципами побудови даного процесу виступають: принцип урахування різновекторності розвитку імперії, принцип визнання рівності учнів різного віросповідання, принцип опори на загальнолюдські цінності та раціональний компонент релігійної освіти, принцип гнучкості державних механізмів впливу.

На основі визначення поворотних моментів у розвитку релігійного життя Британських островів, нами виділено три послідовних неперервних етапи даного процесу: перехідний (кризовий), основний (формуючий), оновлюваний (приспосувальний).

Перший етап – **перехідний (кризовий)** – тривав з кінця 1790-х років до 1830-х років. Він пов'язаний з кризою релігійності всередині Британського суспільства й охоплює період фомування та устаткування перших вузькоконфесійних шкіл. Під час цього етапу відбувалося формування установки вчителя англійської школи на викладання у межах виключної конфесійної замкненості, розробка перших програм, які за декларованою позаконфесійністю насправді насаджували світогляд тієї деномінації, яка спонсорувала навчальний заклад.

Другий етап – **основний (формуючий)** – тривав з 1830-х років до 1870-го року. Він включає в себе період постійної боротьби урядовців та церковників за з'ясування реального місця релігійної освіти у школах імперії. З урахуванням того, що велика кількість парламентарів були людьми духовними, це протистояння велося з перемінним успіхом і тривало до 1870 року, коли зрештою було прийнято Акт Форестера, яким офіційно вперше проголосили позаконфесійність школи як державної інституції.

Третій етап – **оновлювальний (приспосувальний)** – тривав з 1870 року до кінця століття. Основною характеристикою цього етапу є переформатування системи освіти з конфесійної до державно-конфесійної, у якій вирішальна роль у формуванні програм релігійних та релігієзнавчих курсів належить питанню державного фінансування, а

не ортодоксальності релігійного вчення. Іншою ознакою періоду є поступове повернення до політики конфесійної окремішності за маскою мультирелігійності навчального закладу в умовах дотримання права на віросповідання.

На основі вивчення науково-практичного досвіду англійських педагогів та урядовців XIX століття робиться спроба запропонувати організаційно-функціональну схему процесу викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту к школах Великобританії XIX століття, яка включає мету, зміст послідовних етапів, умови, засоби забезпечення, що в сукупності розкривають специфіку формування світоглядних засад викладання релігієзнавства у школах Англії 1800-х років. Головним функціональним завданням схеми є поєднання факторів, що визначають ефективність даного процесу. Її новизна полягає у визначенні послідовних етапів формування світоглядних засад, сукупності історико-педагогічних умов та доцільної системи засобів, що забезпечують позитивні зміни в структурі світогляду британців XIX століття.

2.3. Умови формування світогляду британців доби «Пізньої Реформації»

Вирішення проблеми світоглядних засад викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту у навчальному процесі Британської школи XIX століття вимагало визначення умов, за яких відбувалося цілеспрямоване та результативне формування релігійного світогляду населення Британських островів. У нашому дослідженні ми розглядаємо умову як категорію взаємозалежності та взаємозв'язку.

Проблема формування релігійного світогляду, а, отже і світоглядних основ викладання, потребувала вирішення не тільки на загальному теоретичному, але й на конкретно-історичному рівні. У такому разі доцільним, на наш погляд, було визначення системи умов як для всього процесу в цілому, так і окремо для кожного його етапу. У ході дослідження виявилось, що ці умови дублюються з певними модифікаціями та відмінностями у втіленні в життя залежно від історичного періоду.

Першою умовою формування світогляду англійців XIX століття став **бум нових релігій**, відомий як доба «пізньої реформації».

Перші ознаки його помітні ще з середини XVIII століття. Незадоволені збереженням багатьох пережитків старого католицького культу в обрядовості англіканської церкви, богошукачі почали засновувати власні релігійні групи, звичайно, не відділяючи себе на початку в окремі деномінації.

Однією з них було товариство, засноване серед студентів Оксфорду Джоном Веслі та Джорджем Уайтфілдом ще у 1729 році як невеличкий релігійний гурток «Товариство діяльного благочестя». Основою нового віровчення була самопожертва, посилення релігійного почуття та благочестя, поєднані з потребою посиленої євангелізації народних мас [113; 225; 227]. Лідери руху виробили принцип власної релігійно-освітньої діяльності, за яким розглядали весь світ як свій церковний прихід. Подібна тактика за доволі короткий час принесла чималі успіхи проповідникам. Сам Веслі за 50 років проповідництва пройшов близько 224 тисяч миль та прочитав 40 тисяч проповідей (близько 2 промов щодня). І коли у 1784 році виявилось, що структура церков нового кшталту нараховує 350 храмів, прибічники Веслі вирішили відокремитись від англіканства у окрему релігійну течію. Вона була визнана Церквою Англії вже десять років

потому, у 1795 році, і стала відома як методистська (згідно тлумаченню самого Веслі, «методист – це той, хто живе згідно методу, встановленому у Біблії») [61, С.277; 68, С.124]. Саме вона стане однією з тих установ, яка буде мати колосальний вплив на формування світоглядних засад викладання Закону Божого у XIX столітті.

Починаючи з доби нового лібералізму до середини XX століття продовжувалося народження та переродження церков «очищеного» християнства [114]. Це було доволі закономірним явищем для суспільства, вихованого на релігійних принципах, коли за свідченням очевидця Р.Ніберга, виконуючи релігійний обов'язок, люди йшли до храмів: «всі вулиці пусті, неначе все місто вимерло.... Пустота після сильного руху дня, що минув, дуже різуча і залишає неприємні враження» [63, С.218]. Не дивно, що в умовах подібної релігійності відбувався процес подальших релігійних шукань.

У 1826 році у Дубліні (Ірландія) Джон Нелсон Дарбі заснував нову секту, члени якої називали себе Плімутськими братами. Вона становила собою суміш кальвінізму та глибокого пієтизму і тяжіла до радикального протестантизму, намагаючись відродити забуті принципи раннього християнства [68, С.124].

На цьому рух за чистоту віри не припинився. У 1832 році Англія стала батьківщиною нового транснаціонального релігійного об'єднання – Новоапостольської церкви, яка проголосила себе прямим нащадком церкви перших послідовників Христа [157]. Кінець XIX століття ознаменувався оформленням іншої «оновленої» протестантської релігійно-благочинної організації – «Армії спасіння», створеної проповідником-методистом Вільямом Брутсом у 1865 році у Лондоні, та реформована у 1878 році на засадах мілітаристської організації. Організація одразу взялась за улаштування світу навколо себе на зразках власних філантропічних ідей: почали брати під опіку школи, виправні колонії та громадські їдальні [91].

Віровчення кожної з новоутворених релігійних організацій потребувало свого поширення у маси. І найкращим зразком цього була освіта. Тому саме бум новим релігій початку століття виокремлений нами як одна з умов формування світогляду, розпорошеного на безліч варіативних складових єдиного християнського світорозуміння.

Як другу умову формування світоглядних засад викладання ми виокремили **процес зближення католицизму та англіканства** у XIX столітті після того, як було прийнято біль про емансипацію [218; 244].

На тлі загального переродження учення давніх церков, ортодоксальні та протестантські мислителі шукали шляхи посилення власних позицій у морі змін. Поштовхом до цього стали поступки, на які пішов Британський уряд стосовно католицького населення Ірландії.

У той час, поки в Англії тривали відцентрові тенденції у розвитку англіканства, оновлення багатьох його догматів та виокремлення самостійних релігійних організацій, ситуація в Ірландії оберталася навколо старої проблеми протистояння католиків та протестантів. У 1782 році світ побачила «Ірландська декларація незалежності», написана адвокатом Генрі Греттеном. Це не законодавчий документ, а скоріше, більше ідеологічний, декларативний, в якому автор закликав уряд Великої Британії відмінити закони, спрямовані проти католиків, аби зрівняти їх у правах із протестантами. Політична ситуація у країні, здавалося, грала на руку ірландцям: прем'єр-міністром Вільямом Піттом готувався акт про унію Великої Британії та Ірландії, який мав привнести певні поступки католикам. Коли ж він був прийнятий 1 січня 1801 року, король Джордж (Георг) III відмовився йти хоча б на якісь поступки, мотивуючи це тим, що присягав захищати протестантську віру [248].

На знак протесту з рішенням монарха, прем'єр-міністр пішов у добровільну відставку. Однак, це мало вплинуло на процес примирення супротивних сторін. Навпаки, ще більше поглибило самостійницькі тенденції всередині ірландського суспільства, розділеного численними конфесійними таборами на безліч таборів. Релігійна картина впливала не тільки на політичне тло острова, а й на функціонування усіх державних підсистем, включаючи й освіту. З 4,7 мільйонів населення 3,5 мільйони чоловік склали католики, 60.000 належали до англіканської церкви, по 50.000 чоловік було зареєстровано у приходах методистів та інших дисидентів; і, зрештою, 45.000 прихожан налічувалося у лавах пресвітеріанської церкви [40, С.91]. Така колоритність конфесійної мапи острова лише підливала масла у вогонь проблеми лібералізації релігійного законодавства. У 1823 році інший служитель Феміди, адвокат Деніел О'Коннел, заснував Католицьку асоціацію, яка поставила за мету боротьбу за відміну антикатолицьких законів. Торуючи шлях власним ідеям, О'Коннел навіть став депутатом Британського парламенту у 1828, та його не допустили до участі у роботі законодавчого органу через релігійні переконання як католика [269-272].

Ситуація з Ірландським питанням загострювалася, що не могли не зауважити аристократичні роди Британії. Варто було вирішити проблеми до того моменту, як спалахнуло б вогнище реального збройного протистояння. Ініціативу підхопили герцог Веллінгтон та Вільям Пітт, які подали королю на розгляд проект «Білля про емансипацію католиків». Використовуючи ту ж аргументацію, що і його попередник, Джордж IV почав шантажувати законодавців зреченням від престолу у разі проведення документу через Парламент. Та, зрештою, аргументи на користь справи з вуст лордів Англії перемогли священну клятву монарха, і Біль був прийнятий як закон у 1829 році. Одразу ж після цього 60 ірландців-католиків зайняли місця серед депутатів парламенту Британії [254].

З огляду на це можна було б говорити про подальше загострення питання релігійної освіти у країні, бо занадто пробивна політика англіканської церкви з середини XIX століття була відмінною від обраної політики релігійного плюралізму, закріпленої енциклікою папи Пія IX. У документі під назвою «Encyclica Quanta cura» від 8 грудня 1864 року папа писав: «Кожній людині надається повна свобода обирати та сповідувати ту релігію, яку він вважає істинною, керуючись вказівками власного розуму. Церква не має права вчиняти насильство по відношенню до кого-небудь і не користується ніякою світською владою, ні прямо, ні опосередковано. Варто зберігати принцип так званого «невтручання» [75, С.14].

Однак, навіть попри такі заяви вищих ієрархів католицької церкви, її становище як одного з можливих духовних поводитирів англійської учнівської молоді залишало бажати кращого. Уряд навіть після декларацій про віротерпимість тримався аргументів проти католицизму, звинувачуючи його у боротьбі проти держави за сфери впливу, за проголошення церковної влади вище світської та за пропаганду релігійних воїн.

Послаблення тиску на католицизм після «Білля про емансипацію» розв'язав руки англіканським богословам, які доволі довгий час були змушені приховувати власні уподобання. Майже одразу, на початку 1830-х років, велика кількість представників Оксфордської релігійної школи почали розвивати ідею нерозривного історичного зв'язку церкви Англії з католицькою церквою. Наголошуючи на близькості обрядової сфери та основних догматів віри, вони виступали за можливість повернення до лона Римського

папського престолу. Слід визнати, що їхні ідеї швидко здобули прихильників (англокатоликів), а самі лідери руху (такі, як Дж. Ньюмен чи Г. Е. Меннінг), перейшовши у католицизм, отримали кардинальські звання [137].

Третя умова формування світоглядних основ викладання у школі – **мультикультуралізм імперії**. Тут варто назвати одразу і четверту умову – **появу релігієзнавства як науки**, яка впливає з попередньої як безпосередній наслідок розширення територіальних та пізнавальних горизонтів британців.

Як велика колоніальна держава, Британія не могла не миритися з реаліями мультикультуралізму у її кордонах. Тому, як зазначав М. Драгоманов, аналізуючи сучасні йому події, «великобританці... мусять студіювати їхні культури й почасно релігії» [54, С.19]. Саме на кінець XIX століття відбувається розмежування теологічного (релігійного) та релігієзнавчого компоненту навчання. До початку XIX століття компаративне вивчення релігій існувало лише в окремих випадках (так з XVIII століття вивчалися культури Азії, зокрема у роботах Макса Меллера «Священні книги Сходу» («The Sacred Books of the East»).

Остання виокремлена нами умова – **зрощення політичного та релігійного протистояння**, що переростало у парламентські баталії та впливало на вибір основної кількості засобів формування світогляду британців XIX століття [221].

Церква виступала єдиним реальним опікуном та безальтернативним носієм світла мудрості, що, на думку тогочасних дослідників (зокрема, Е. Левассер), тільки відкидало Англію на наукові задвірки Європи [104, С.5]. Навіть з плином часу, на середину століття англійська церква залишалася повноправною власницею граматичних шкіл країни, поступово перетворивши їх на закриті конфесійні заклади, що продовжували стару добру практику використання навчальних закладів «у своїх власних цілях, частково і в цілях уряду» [159, С.6]. У них були найбільші бюджети, та й рівень спеціалістів, залучених до викладання, був помітно вищим від інших шкіл. Тим паче, що їхня кількість зростала у геометричній прогресії, залишаючи далеко позаду освітні заклади не-англійців [278].

Згідно аналізу ситуації, що склалася у сфері релігійного виховання на XIX століття, німецький науковець Л. Поллі пропонував

виділити три основних підходи до організації навчального процесу у цій галузі:

- 1) організація класів з релігійного виховання, що викладалося державними вчителями у дусі релігії;
- 2) викладання лише загальних християнських правил, тотожних у всіх християнських деномінаціях;
- 3) перекладення обов'язку релігійного виховання на плечі церкви [75, С.15].

Англійська школа не була винятком у сім'ї європейської педагогічної думки. В середині країни так само йшли дебати стосовно ролі держави та церкви у процесі релігійного виховання молоді. Відмінність від інших країн Європи, які пройшли добу буржуазних революцій, полягала лише у міцному зрощенні державних органів влади та церковних інституцій, що і давалося взнаки під час лобювання того чи іншого рішення стосовно присутності Закону Божого у школі. Континентальна Європа трималася позицій, згідно яких «конфесійна школа сприяє загостренню релігійного антагонізму так само як і повна передача всієї шкільної освіти в руки церковній владі» [75, С.18]. Освітня ж парадигма в Англії, що пропагувалася прибічниками збереження за церквою первинних позицій в освіті, базувалася на побудові нової концепції освіти. Так, згідно їхніх уявлень, мета навчального процесу полягала у тому, аби повернути людину до добра. За таких умов держава може дати лише світську освіту, натомість церква пропонує комплексний варіант як світської, так і духовної освіти. І саме тому має володіти монопольним правом на освіту у країні [75, С.13].

Партія вігів (радикальних протестантів-пресвітеріан, опозиціонерів англіканства ще з часів Чарльза II) була зацікавлена у позбавленні Церкви Англії наявних привілеїв. Для цього у 1862 році було створено королівську комісію під головуванням лорда Кларендона, головною метою якої було вивчення стану справ у приватних коледжах Англії. Після проведення моніторингу 9 найвизначніших аристократичних шкіл (Ітона, Вінчестера, Вестмінстера, Чартерхауса, Святого Павла, Гарроу, Регбі, Шрусбері та Мьорчант-Тейлорс), ревізори винесли невтішний для кліриків вердикт: у навчально-виховному процесі закладів «релігії відведено занадто багато місця» [105, С.23].

Так за декілька років до проведення моніторингу, школа Регбі пропонувала своїм учням вивчення Старого Заповіту у варіанті Септуагінти та грецького списку Нового Заповіту. Ці уроки проходили додатково до щоденних молитов з англіканської «Книги загальних молитов», читань уривків зі Святого Письма та обов'язкових недільних ранкових літургій. До того ж до розкладу входило читання англіканського катехізису та творів вітчизняних письменників про релігію. Звичайно, ми можемо розглядати опрацювання Септуагінти та грецького тексту Нового заповіту лише як додатковий матеріал для розвитку лінгвістичних умінь школярів, бо ці уроки щопонеділка та щосередини передували циклові предметів з вивчення творчості грецьких та римських авторів. Тим паче, за свідченням сучасників, під час таких занять не дають «ні особливих трактатів з віро- та моральних учень, ні особливих уроків з церковної історії» [27, С.52]. Та загальне сумарне накопичення релігійних компонентів лише підтверджує висновки, зроблені урядовою комісією у 1862 році. Відомо, що після остаточного звіту комісії, уряд Британії прийняв новий документ з організації освітнього простору країни. Міністерство народної освіти затвердило Переглянутий кодекс (Revised Code), за яким у комплекс щорічних іспитів для учнів з-поміж арифметики, читання та письма не було жодної згадки про обов'язковість Закону Божого [122, С.164]. Хоча в окремих навчальних закладах під егідою шкільних комітетів релігійна освіта так само залишалася у межах середньовічної схоластичної моделі і включала в себе читання Біблії, її тлумачення, а також заучування пісень на молитов напам'ять.

Дані, отримані лордом Кларендоном під час перевірки 1862 року, були поглядом лише з одного боку, тому невдовзі, у 1865 році, лорд Таунтон очолив комісію, до якої входили єпископ Лондонський Темпл, ліберали Томас Акланд, Джеймс Брайс та інші урядовці, яка мала вивчити ситуацію розвитку усіх інших (неприватних) благочинних граматичних шкіл. Члени урядової комісії мали змогу дослідити 782 із 3000 благодійних шкіл, заснованих до 1800 року. Виявилось, що доволі частими були випадки, коли школа була загарбана якимось певним станом чи то релігійною групою, що перетворювало її на закритий навчальний заклад. Такі випадки були розповсюджені по своїй території королівства. Так у Бірмінгемі, де більшість населення була дисидентами, англіканська церква закріпилась у школах, виключивши із них усіх дітей не-англікан.

Зокрема, нею було загарбано засновану за часів Едварда VI безплатну граматичну школу, що викликало створення спілки боротьби за рівність доступу до освіти групою дисидентів.

Після відповідних роз'яснень урядовців та активних дій місцевого населення ректор-англіканин відкрив заклад і для дисидентів. Поступки були зроблені навіть у способі відвідування обов'язкових молитовних годин: ті, хто не бажав бути присутнім на літургії по «Загальній книзі молитов», мали змогу приходити на чверть години пізніше. [27, С.111]. Та не слід у вчинках ректора вбачати прискореної лібералізації поглядів інтелігенції. Скоріш за все, це була звичайний тактичний хід по збереженню впливу на школу, бо за подібні перетворення ректор майже одразу був призначений єпископом Манчестерським, зберігши контроль над навчальним закладом. Окрім Бірмінгема проблеми із правами на школу існували по всій території Британії. У одному із маленьких містечок графства Ланкашир взагалі відбулась дивна колізія. Мер-індепендент спонсорував англіканську школу, але тільки-но позбувшись крісла міського голови, отримав найганебніші характеристики та відмову продовжувати співпрацю з навчальним закладом, бо статут не дозволяв дисидентам брати участь в управлінні школою [105, С.25].

Виокремлений нами перелік умов не є вичерпним, однак, він демонструє найбільш загальні умови, які мали безпосередній прямий вплив на формування навчальних програм, відбивалися на зміні суспільних настроїв, а також лежали в основі розробки відповідних філософських доктрин, якими керувалися реформатори освіти Британської імперії у ХІХ столітті.

2.4. Форми і методи становлення релігійного світогляду у навчальних закладах Британської імперії XIX століття

Вивчення історико-теоретичних основ викладання релігієзнавства та Закону Божого у школах Англії у 1800-х роках, проведений нами аналіз реальних наслідків політичних заходів у галузі шкільної освіти дозволили виявити систему використаних засобів забезпечення даного процесу, до яких ми відносимо: організацію курсів з історії релігії, просвітницьку діяльність вузькоконфесійних релігійних товариств; специфіку підготовки викладачів навчальних закладів; поєднання релігійної філософії з філософією освіти; законодавче регулювання питань релігійності викладання; економічні важелі впливу відповідно до релігійної приналежності навчальних закладів.

Розглянемо кожний компонент окремо, наводячи конкретні факти, що допоможуть краще зорієнтуватися у позитивних та негативних сторонах кожного з них.

Організація курсів з історії релігії.

Після зародження релігієзнавства як окремої науки, на кінець XIX століття окремі науковці та викладачі вищих навчальних закладів імперії починають спонсорувати власним коштом проведення лекцій на релігієзнавчі тематики. Так, відомий на той час доктор Гібберт утримував лекційний курс в Оксфорді (Hibert lecture), а з 1878 року професор Міллер почав читання систематичних лекцій з історії релігій Індії, Єгипту, Ассирії та буддизму. Безперечно, це не мало стовідсоткового впливу на шкільну практику, однак, викладачі, які проходили перепідготовку на подібних курсах, отримували більш широкую інформаційну базу, аніж ті, хто закінчував спеціальні деноменаційні семінарії [54, С.20].

Зрештою, збільшення кількості обізнаних з світовою варіативністю віросповідань змусило навіть консервативні християнські релігійні організації відійти від політики єдиновірного пропагування християнства на теренах Англії та долучитися до процесу не теологічного, а релігієзнавчого виховання та навчання молоді, як це зробило Товариство по розповсюдженню християнського знання (Society for promoting Christian Knowledge), почавши випуск книг про нехристиянські релігійні системи («Non-Christian Religious Systems») [54, С.20].

Просвітницька діяльність вузькоконфесійних товариств.

Рух з оновлення богорозуміння у кінці XVIII – на початку XIX століття призвів до розширення кількості засобів впливу на свідомість населення. Одним з перших кроків у цьому напрямку була практика заснування перших недільних віросповідних шкіл в Англії у 1780 році Робертом Райксом у Глочестері. В основі їхньої діяльності лежало вивчення катехізису на фоні звичного граматичного навчання, що, однак, було змінено на виключно теологічне виховання з розростанням національної шкільної системи. Просвітницько-пропагандистська діяльність його була настільки потужною, що у 1798 році утворилося Товариство недільних шкіл, яке плідно діяло аж до 1896 року, утримуючи 5 мільйонів учнів в Англії та Уельсі, близько 500 тисяч дітей у Шотландії, та надрукувавши більше 80 навчальних та релігійних видань [126, С.5]

Разом із процесом дроблення християнської англіканської деномінації відбувався доволі прискорений процес евангелізації населення. Створені наприкінці XVII століття біблійні товариства для поширення Святого Письма, у 1804 році в Лондоні об'єдналися у «Британське та іноземне Біблійне товариство», яке згодом почало переслідувати не лише суто проповідницькі цілі [45].

На окремі потуги опозиційних релігійних течій створити власні системи релігійного виховання молоді, церква Англії відповідала швидко так само рішуче. На початок століття продержавним духівництвом були зауважені доволі яскраві та вдалі спроби квакера Ланкастера розширити педагогічний колектив власних деномінаційних шкіл за рахунок учнів, що проходили більш довгий курс підготовки. Аби тримати ситуацію під контролем і залишати співвідношення англікан значно вищим по відношенню до інших деномінацій, єпископи Високої Церкви вирішили відповісти квакеру тим же. Однак, як зауважували вони самі, «не користуючись своїм привілейованим становищем в державі для того, аби чинити перепони подальшому успіхові школи Ланкастера», направило всі свої зусилля, аби знайти йому «гідного суперника» [126, С.7; 151]. Ним виявився англіканський військовий священик з Індії, який розробляв систему загальної освіти в Мадрасі. Ним був Ендрю Белл, який у 1811 році і заснував Національне товариство з розповсюдження освіти бідних на засадах Установленої Церкви, що мало займатися роботою з посилення армії про-англіканських педагогів. Добре спонсовано та

організоване, через два роки роботи у 1813, воно уже об'єднувало у своїх стінах 42 тисячі учнів (варто зазначити, що при подальшому сприянні держави на 1913 рік воно контролювало релігійну освіту 50% всіх учнів країни) [126, С.8].

Звичайно, відповідь квакерів не заставила себе довго чекати: у 1814 році Корстон та Фокс відкривають Британське та іноземне шкільне товариство, що носило нейтральний християнський характер, тримаючись думки, що догматичні тонкощі мають залишатися привілеями батьківського виховання, поки школа вчить християнській моралі. Це явно демонструвало панівній англіканській церкві прогалини в її монополістичній діяльності у галузі теологічної освіти [75, С.159].

Варто також зауважити, що англіканська церква первинно не ставила за мету принести світло освіти у маси бідного населення британських островів. Насправді, стоячи поза процесом, вона скористалася одвічним принципом: якщо не можеш протидіяти опозиційним процесам, очолюй їх. Тому, передбачаючи можливі результати утворення народних шкіл, церковне керівництво вирішило взяти школи під своє керівництво. Таким чином, із заснуванням вищезгаданих товариств, англійське шкільне середовище вступило у нову добу свого розвитку. Від того часу саме на товариства покладалася відповідальність не лише за збір грошей, побудову шкіл, оплату учительської праці, а ще й складання навчальних програм. Тож, можемо стверджувати, що позиції церкви (а особливо присутність державної англіканської церкви) лише посилилася у добу раціонального сприйняття світу.

Специфіка підготовки викладачів навчальних закладів.

Загальна національна тенденція розвитку благочинних шкіл вказувала на те, що кращі місця директорів та вчителів завчасно готувалися лише для тих, хто сповідував офіційну державну релігію. І це не дивно, з огляду на традиційний підхід до тлумачення ролі учителя як посередника між віруючими та пастором: «пастор є духовним учителем школи, учитель школи є світським пастором» [27, С.107]. Більшого додати важко. В організації шкільної системи Великобританії діяв неписаний закон, за яким чільники навчальних закладів призначалися лише з кола осіб духовного сану. Та й ситуація зі звичайними вчителями сильно не різнилася: більшість єпископів починали свою кар'єру біля шкільної дошки. Так на 1866 рік з 607

учителів 21 провідної школи Великобританії 135 (30%) належали до священства, а 427 (70%) були мирянами. А з 21 директора лише двоє (10%) не належали до церковного сану, інші ж 19 (90%) були висвячені архієпископом Кентерберійським [105, С.55]. Це можна розцінювати як неоголошений контроль над діяльністю світських педагогів, яким доводилося обертатись у колі інтересів Високої Церкви. Одночасно з намаганням вирішити внутрішні релігійні проблеми, шкільне духівництво, як не дивно, відіграло певну роль у міжнародній презентабельності Англії та її культури. Подорожуючи в середині XIX століття територією Британської імперії, німець Візе, під час опису зустрічі з святим отцем, який викладав в одному з навчальних закладів, згадував: «вони справляють дуже вигідне враження на іноземця, як загалом своєю зовнішньою поведінкою, так і самим старовинним їх вбранням, яке так нагадує про їх духовний сан» [27, С.9].

Аби проілюструвати вплив теологічного знання на підготовку учителя, звернемося до опису діяльності Колегії наставників (College of preceptors), відкритої королівською грамотою 28 березня 1849 року з метою «розвитку освіти в масі публіки, і особливо у середніх класах» [51, С.317]. Варто зазначити, що цей навчальний заклад не відкривав власних шкіл, а лише мав право рекомендувати викладачів суспільству. З цією метою вводилася специфічна екзаменаційна система на здобуття одного з трьох ступенів (змагальника, ліценціата чи члена колегії), серед семи письмових дисциплін обов'язковою була священна історія (інші: теорія та практика виховання, англійська граматики, історія Англії, географія, математика, мови). Аби триматися відносної незаангажованості, до складу екзаменаційної комісії входили 48 чоловік від викладачів приватних шкіл, науковців та представників духівництва.

Загалом, історія церкви та духовенства майже повторювала історію шкіл та університетів. Близько 80% священників виходили з університетських стін Оксфорда та Кембріджа; святі отці ж поповнювали ряди шкільних викладачів (хоча ця тенденція у XIX століття пішла на зниження). Так, аби отримати ступінь бакалавра (associates es arts), у 1865 році студент мав скласти іспити з основ віровчення: дві книги Царств, Євангеліє від Матфія, Катехизис та тлумачення англіканської літургії. Звичайно, заява батьків могла звільнити здобувача ступеня від екзаменування з цих предметів [51,

С.308]. Однак, зазвичай, лише упевнені у своїй «релігійній правильності» вступали до цього вищого навчального закладу, що зводило до мінімуму кількість подібних заяв.

Біля англійської столиці плідно діяла Колегія Святого Марка, у якій шкільних викладачів готували до церковного служіння. Перелік тих, хто починав клерикальну кар'єру у якості викладачів велика кількість. Найбільш яскравими, вочевидь, були Крістофер Ворсворт, капелан Маннерс-Сеттона, архієпископ Кентерберійський, ректор колегії Святої Трійці Кембріджа, чи Чарльз Ворсворт, який починав як учитель Вінчестерської школи, а помер у сані єпископа Сент-Ендрюсу. Або згадуваний уже нами англокатолик Генрі Едуард Меннінг, ректор школи Лавінгтона та Граффама у Суссексі, архідиякон Чічестера, а згодом і кардинал-єпископ Вестмінстерський; чи доктор богослов'я єпископ Доргамський Лейтфут, який починав 1522 року як тUTOR Балліольського коледжу Оксфорда, став директором школи Регбі 1842, а потім зробив стрімку церковну кар'єру від декана Карлайля (1650) до єпископа Лондонського (1856) та архієпископа Кентерберійського (1868) [105, С.369-372]. Такі випадки якнайкраще вписувались у загальноприйнятту довгострокову стратегію не лише англіканської, а й католицької церкви, в основі якої лежав особистий авторитет. Доволі яскравим прикладом тут може виступати доктор теології Томас Арнольд, директор школи Регбі з 1828 року, який розробив план виховання християн-джентльменів в основному шляхом власного прикладу та недільних проповідей. Він відверто констатував той факт, що «в Англії небагато знайдеться людей, які побажали б бути вчителями, не будучи попередньо рукопокладеними у сан пастора» [27, С.116]. По великому рахунку, саме досвід Арнольда використовувався у подальшому церковниками. Зокрема, підсумкові документи релігійної конференції у Римі у жовтні 1891 року стверджували, що релігійне навчання «має триматися не на статутах чи постановах, а на особистому прикладі окремих людей» [105, С.374]. Тим паче, що суто релігійне та моральне спрямування подібних порад поєднувалося із практикою того часу, коли Закон Божий входив до переліку випускних шкільних та вступних університетських іспитів. А претендувати на отримання стипендій було можливим лише після складання на належному рівні випробувань з Біблійної історії та граматики грецької мови Нового Заповіту. І це не дивно, якщо взяти

до уваги зауваження П.Я. Чаадаєва про те, що «англійці ... не мають іншої історії, окрім релігійної» [63, С.217]

Подорожуючи Англією в середині XIX століття, італійські дослідники І. Деможо та Г. Монмуччі констатували: «університетська ступінь та звання духовної особи (clergyman) слугують могутньою рекомендацією задля відкриття та процвітання приватної школи» [51, С.316].

Наявна система підготовки учительських кадрів надавала неабиякої половинчастості політичним реформам британців у галузі релігійності освіти. Так, навіть на 1894 рік у 17 чоловічих, 25 жіночих та в 1 змішаній семінаріях готували учителів лише окремого віросповідання. Загалом із 45 інститутів лише 3 готували учителів поза віросповідними принципами: складається враження, що таким чином готували достойну заміну священикам, яких допускали викладати лише Закон Божий [40, С.90; 75, С.167; 126, С.32]. Подібні підходи до підготовки учителів англійських загальноосвітніх шкіл більше як «християн, людей праці», аніж знавців дитячих душ, були зауважені закордонними дослідниками ще у розглядувану нами добу. Так М. К. Маккавейський зауважував з цього приводу: «майбутній педагог не чує жодного слова про дитячу душу, про закони її розвитку, про ідеали та задачі виховання, про шляхи досягнення їх, про методи та прийоми навчання...» [116, С.32]. Подібними проблемами до нього переймався М.А. Корф, говорячи, що знання вже вийшли з-під контролю релігійної парадигми і, ставши частиною раціонального світу, мали б бути представлені хоча б педагогічними відділами на Лондонській чи Паризькій всесвітніх виставках 1851, 1855 чи 1867 років [76, С.1]. Однак, не зважаючи на подібні погляди, англійська освітянська еліта трималася розуміння того, що теологічна складова не може бути виключена зі шкільного курсу та життя дитини, бо є його «органічне, струнке ціле, котре має проникати крізь всю людину, направляти її дії» [116, С.24].

Як бачимо, за релігійним компонентом все ще зберігалася моделююча функція, яка мала б проявитися у формуванні особистості, лояльної державі. Але британський уряд вів подвійну політику, яка полягала в одночасній підтримці колишніх позицій захищеної монархом Англійської церкви та потугах розбудувати нові відносини з багатонаціональними та мультіконфесійними масами підлеглих англійської корони. Тому подібна подвійність впливала і на

шкільну політику. Аби тримати статус нейтральності, урядом у 1891 році було видано обіжник, за яким директорам навчальних закладів рекомендувалося самим взяти на себе викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту, відмовившись від послуг священників [104, С.18]. Навіть австралійський педагог Гресбі, подорожуючи Англією у розглядувану нами добу, відчував помітні тенденції до поступового занепаду релігійної освіти та кризи теологічного викладання у школах. Тому писав у своїх щоденниках, що «представники церкви вчинили б доволі благородно, якби передали усі свої школи у підпорядкування до шкільних комітетів, чи, що те ж саме, у відання місцевого населення» [126, С.22].

Поступово ступінь охоплення загальнонаціональним рухом до релігійної терпимості зріс настільки, що включив не лише загальні навчальні заклади, а торкнувся й вищої школи. На кінець XIX століття Оксфорд, протягом століть зберігаючи яскраве релігійне забарвлення діяльності, почав запрошувати на вакантні посади людей усіх сповідань, хоча до 1870-х років антидисидентські думки були ще доволі міцними.

Одним з прикладів подвійних стандартів у підготовці викладачів є діяльність Школи університетського коледжу в Лондоні. Так директор закладу на 1899 рік містер Г.В. Ів так пояснював релігійну нейтральність школи та невелику кількість учителів з духовним званням: «моральний рівень школи не може знизитись від того, що релігія не буде фігурувати серед предметів її навчального курсу» [105, С.103]. Окрім цього, у 1839 році британський парламент створив спеціальний комітет народної освіти при Таємній раді (Privy council), що мала контролювати процес підготовки учителів для викладання у школах. Як виявилось, політика стримування релігійного протистояння вилилася у те, що в офіційних документах початку століття два освітянські товариства – Національне та Британське – отримали по 100 000 фунтів стерлінгів на потреби підготовки кадрів з потрібною віросповідною базою [126, С.11]. Хоча на загальному рівні школа й крокувала шляхом відходу від релігійності, а проблеми релігійного виховання перекладалися на плечі батьків, які вже на власний розсуд формували необхідний світогляд у своїх дітей.

Однак, варто зазначити, що виховані на старих зразках теологічного виховання, батьки продовжували виховувати дітей у винятковій релігійній покірності. Це помітно навіть з огляду на

організацію повсякденного життя громадян тоді, коли церква почала віддавати первинну відповідальність за формування релігійності батькам. Так П.І. Сумарков, подорожуючи Англією у середині XIX століття, зазначав, що у неділі в Англії все життя «завмирає, Лондон здається тоді містом ненаселеним, зупиняється будь-яка робота» [63, С.218]. Тому, не зважаючи на заяви про відсторонення школи від формування релігійності учнів, насправді маховик процесу був запущений давно і діяв доволі продуктивно.

Окремо слід сказати про систему підготовки учителя в Шотландській системі освіти, яка різнилася від тої, що діяла в Англії та Уельсі. Після церковного розколу 1861 року, з утворенням Вільної Церкви Шотландії відбувається диференціація особистого віросповідного принципу учителя та віросповідного принципу приходської школи, що була одночасно початковим та середнім навчальним закладом. Це проявилось у тому, що ті учителі, які не бажали переходити у Вестмінстерське віросповідання, підписували акт не вчити дітей протилежному скороченому протестантському катехізису чи інтересам державної церкви [51, С.415; 190].

Цей принцип був основоположним, бо майже усі без винятку учителі північно-східних графств закінчували саме Релігійний Ебердинський університет. До того ж 80% з них мали ступінь магістра богослов'я. Навіть система екзаменаційних питань для субсидованих учителів не обходила без релігійної складової кожного пункту суспільних наук. Так поміж інших, релігійними пунктами доповнювалися питання з історії (перерахувати визначні епохи біблейської історії), географії (яка країна називалася Галілеєю язичницькою? Яке у ній проживало коліно? Які були найважливіші її міста у часи Спасителя?), грецької мови (перекласти Діяння Апостолів, кому приписуєте авторство Діань? В якому місці Діань, з якого приводу життя апостола Павла, автор починає говорити від власного імені?) тощо [51, С.436-437].

Іншим показником, що демонструє залежність школи від церкви, є діяльність учительської школи Церкви Шотландії у Глазго, що сперечалася за лідерство з учительською школою Вільної Церкви. Але намагаючись підготувати релігійного учителя, церковні структури не могли іти всупереч державним рішенням уряду, який відкрив національні школи для дітей усіх віросповідань. Тому широка картина давала змогу констатувати, що релігійна Шотландія так само була

ліберальною до вивчення теологічних предметів у своїх школах, звільняючи від вивчення катехізису тих учнів, батьки яких були проти цього.

Поєднання релігійної філософії з філософією освіти.

Певних змін зазнали світоглядні засади викладання предметів теологічного та релігієзнавчого змісту у школах Англії на межі століть. Як стверджує А.С.Богомолів, загальною тенденцією розвитку світорозуміння людей на межі XIX – XX століть була відмова від світоглядної значущості науки через визнання відносності наукового знання. [15, С.7] Його відносність, що спонукала замислюватись над питаннями доцільності покладання науки в основу життєдіяльності, давало привід повертатися до добре перевірених часом та практикою технологій формування релігійного світогляду у школі. Єдиною відмінністю від колишніх середньовічних моделей відкритого пропагування теологічного базису освіти була його прихованість. Так педагоги-теоретики, що одночасно були й практикуючими педагогами Британської монархічної школи, намагалися приховати його за ярликами модерного ідеалізму, насправді відкрито включаючи ідеалізм релігійний до складу освітніх технологій формування світогляду.

Найбільш вагомий внесок у розбудову філософської системи, що слугувала основою формування засад викладання у школі, зробили Дж. Е. Мур, С. Александер, Е. Сполдінг, А. Н. Уайтхед та Я. Х. Сметс. Найперша характеристика їхнього внеску – це зближення релігійного та наукового знання з подальшим зрощенням та поглиненням одного іншим. Акцентуючи увагу на розкритті проблем реальності, походження та розвитку Всесвіту, вони так чи інакше приходили до утвердження «духовної реальності», чи то беззаперечної релігійної (божественної) основи будь-якого знання.

Ці тенденції стають доволі зрозумілими з огляду на зміни на полі битви релігій другої половини XIX століття, коли католицькою церквою, що не втратила свої устремління повернути пануючі позиції в Британії, було реанімовано учення Томи Аквінського. Так буллою папи Лева XIII «Aeterni Patris» 1879 року («Про вічного батька») було закладено основи неотомізму, за яким зберігалася «самостійність» науки з поступовим підпорядкуванням її релігійному світогляду [14, С.75]. Напевне, не дивно, що релігія поступово повертає собі місце у британській школі, коли домінуючими стають ідеї С. Александра

(1859 – 1938 рр.) про те, що усі речі всесвіту, навіть не одухотворені, мають у собі релігію, Бога – «нізус» – який тлумачиться як імпульс, спрямування, стимул до творення. «У психіці самих матеріальних та живих речей нізус відчувається як імпульс до чогось недосяжного і вони мають щось аналогічне тому, чим для нас є релігія», – пише філософ в одній із своїх праць [17, С.51]. Подальшого розвитку погляди на місце релігії в житті людини здобули у філософському доробкові Альфреда Норта Уайтхеда (1861 – 1947 рр.), який так само тримався думки про необхідність емпіричного пізнання світу, що застосовував у своїй педагогічній діяльності. Однак, з врахуванням того, що пізнання дійсності можливе лише з урахуванням того, що вона складається початкової природи та природи виробленої, які у комплексі і складають природу Бога [17, С.71-72].

Законодавче регулювання питань релігійності викладання.

З огляду на релігійний бум початку ХІХ століття влада пішла на радикальні кроки і в сфері освіти. Приймаючи у 1831 році документ про Національну систему освіти, урядовці виключили з числа національних шкіл усі релігійні навчальні заклади, залишивши за церквою право викладання лише Закону Божого у державних школах. Однак, це рішення лише принесло розбрату у можливий екуменічний рух та посилило боротьбу за домінування в освіті англікан та дисидентів [40, С.92]. Не довго зберігаючи нейтралітет, держава повернула підцерковним школам статус державних установ, розмежувавши їх, однак, за іншою характеристикою: ступенем субсидювання державою. Так з'явилися субсидовані (vested schools) та несубсидовані (non-vested) державою релігійні навчальні заклади. Звичайно, перевага надавалася легітимізованим – встановленим – церкві, що головою своїм мала англійського монарха. Таким чином навіть після короткочасної реформи англійські урядовці не змогли відійти від розуміння християнства як «душі розумового життя народів на Заході» [84, С.14].

Картина освіти імперії більше нагадувала середньовічну. За висловом англійського історика Пауельсона склалося враження, що «Епоха Просвітництва пройшла майже безслідно як для всього народу, так і для школи» [75, С.172]. Навіть російські подорожуючі, такі, як О. С. Хом'яков зауважували, що «головною основою англійського життя є безумовно життя релігійне», яке формувало людину ще зі шкільної лави [63, С.217]. До всього іншого додавалися проблеми,

викликані діяльністю товариства репілерів (від англійської «to repeal» відмінати), заснованого адвокатом О'Коннелом, що боролось за відміну унії між Англією та Ірландією 1800 року після отримання права на емансипацію 1829 року [62, С.69]. Щоб зарадити цьому, Парламент Британії прийняв закони 1868 та 1869 років, якими відкрив школи для усіх віросповідань, якщо тільки в уставах засновниками не було вказано іншого. Ці формальні обмовки давали привід не нести відповідальності за порушення закону, бо у будь-який час доволі легко було відшукати необхідну статтю у статуті навчальних закладів, які в основному і засновувалися лише з урахуванням корпоративних інтересів.

Подальша парламентська діяльність розгорталася навколо розв'язання питання доцільності викладання курсу Закону Божого у школі [263-265]. Тогочасний чільник департаменту освіти Форстер у кабінеті ліберального прем'єра Гладстона на першому етапі дебатів пропонував, щоб у школах кожного округу під наглядом шкільних комітетів викладалася та релігія, яку сповідувала більшість місцевого населення. Чи варто казати, що подібна пропозиція викликала неоднозначні емоції серед парламентаріїв. Вони були затягнутими не лише серед лордів, а й серед палати Представників, яка довгі роки поділяла точку зору одного зі своїх представників, Г.Генлі, який освіту без церковних інституцій називав «просто помийною системою з води та молока без сили та життя» [27, С.107]. Противники присутності Церкви у школі вимагали віддати все на розсуд держави: від викладання предметів загального циклу до суто релігієзнавчих проблем. Їхні ідеї влучно виловив член парламенту Фокс: «Релігія в усьому; немає жодної глави у Біблії, в якій не пропонувалися у той же самий час і уроки світської мудрості; рівно і в природі немає жодного предмету, який не учив би релігії» [27, С.113]. Та поступово вігидисиденти, Церковна партія, з ім'ям якої почало поєднуватись поняття про супротив всіляким реформам народної освіти, та противники конфесіональних шкіл пішли на компроміс, закріплений у білі про свободу совісті. Згідно нього, релігійне навчання не виключалося з програми навчальних закладів під наглядом шкільних комітетів, однак графік проведення останніх переносився на період до чи після класних занять, щоб дитина за вибором батьків мала змогу утриматись від участі у них. Білль стверджував: «Релігійна освіта має бути чисто релігійною, у найширшому розумінні слова, але в жодному разі не

конфесійною» [105, С.180]. Такий підхід залишав за школою лише читання та тлумачення Біблії, забороняючи вивчення катехізисів чи молитовників окремих віросповідань.

Стійкість позицій урядовців у справі боротьби з церковною освітньою монополією призвели до прийняття 9 серпня 1870 році першого шкільного закону (закон 33-34 року королеви Вікторії) – «Акту про забезпечення народної освіти у Англії та Уельсі» (An act to provide elementary education), відомий також як «Акт Форстера» [126, С.13]. Згідно нового законодавства, прийняття до публічних шкіл заборонялося визначати критеріями відвідування публічних літургій учнем, участі у будь-яких релігійних обрядах у школі чи за її межами. Крім іншого, вимагалось не брати до уваги факт отримання релігійної освіти дітьми чи проводити прихований чи явний моніторинг відвідування школи у релігійні свята. Звичайно, повністю викреслити віросповідні принципи з навчально-виховного процесу цей документ не міг. Англія залишалася монархією, якою правив Божий помазаник, що був зобов'язаний берегти віру. Тому серед регламентації щодо прийняття учнів до школи, залишалися пункти стосовно релігійного виховання молоді. В документі говорилося: якщо у публічних школах викладався Закон Божий чи відбувалися релігійні обряди, «то для цієї мети треба використовувати початок чи кінець робочого дня, і кожен учень за бажанням його батьків, може бути звільнений від відвідування відповідних уроків чи церемоній» [75, С.165]. Особливу увагу варто звернути на інше. Половинчастість реформ все ж зберігала широку автономію під час викладання відповідних предметів. Хоча закон і містив приписи, за якими школам шкільних комітетів заборонялося торкатися пунктів віровчень, кардинально опозиційних у різних деномінаціях, все ж державний нагляд на викладачів Закону Божого не розповсюджувався. Що саме по собі говорить про можливість розробки програм відповідно до колишніх вузькоконфесійних традицій.

Намагаючись триматися у фарватері державних реформ, приватні навчальні заклади швидко переорієнтовували свою діяльність. Так школа Мерчїстон Касл (Merchiston Castle School), заснована як інтернат меценатом Джоном Роджерсоном, залишила вивчення катехізису у найнижчих класах школи, пропонуючи дітям ознайомлення як з англіканським, так і з католицьким варіантом. В основі загальної моделі релігійної освіти лежала Біблія, і жоден учень

не був звільнений від її вивчення без відповідного прохання з боку рідних [51, С.589]. З іншого боку, релігійна освіта у приватних навчальних закладах градується залежно від віку дитини. Так у місті Йорку семінарія Холгейт (Holgate seminary) окрім нового спільного навчання хлопчиків та дівчат, вивчення Біблії дитиною завершувалося разом із переходом її з нижчої до вищої школи [5, 1С.321]

Неабияка віротерпимість панувала у традиційно глибоко релігійній школі Гарроу. Теологія перестала відігравати одну з провідних ролей у навчальному процесі. Варто зазначити, що до виходу розглядуваного закону у світ, у цьому навчальному закладі у межах конкурсу на здобуття премій школи Гарроу, обов'язковим компонентом були питання, прив'язані до Святого Письма (зокрема, у 1865 році 18 питань аналітичного, репродуктивного та творчого напрямків стосувалися послання до Ефесян) [51, С.633-634]. Але часи змінювалися. У другій половині ХІХ століття уроки Закону Божого з'являлися все рідше у шкільному розкладі, а їхній зміст змінився з суто місіонерського на уроки загальної християнської етики та моралі. До того ж відомо, що завідувач реальним відділенням (modern side) школи містер Браун намагався долучити до навчання у приватному закладі дітей із католицьких родин. Але цей хід був невдалий через політику колишніх англікан, кардиналів Меннінга та Ньюмена. Вони провели значну пропаганду, щоб переконати численну паству католиків та англокатликів не йти на умовляння Брауна, бо це призведе до непосильного випробування віри юних прихожан еретичним середовищем колишніх одновірців. Одначе, в усіх інших випадках модель мультирелігійного підходу спрацьовувала. Навіть англійський позитивіст Фредерік Гаррісон віддав свого сина навчатися до Гарроу без жодного остраху, мотивуючи це тим, що «у молодій людині, коли прийде час, вистачить свободи суджень, щоб самостійно вирішити, чому він має вірити» [105. С.83].

Уведення в дію законів про відкритість навчальних закладів для представників усіх конфесій змінило структуру і суто англіканського коледжу Мальборо. На середину ХІХ століття навчальний план школи передбачав 2 години Закону Божого з 42 для учнів старшого відділення 5 класів (2 з 31 для учнів молодшого відділення), та 2,5 годин з 28 для учнів 4 класів старшого відділення (2,75 з 28,5), урівнюючи вивчення цього предмету з історією чи англійською мовою [51, С.331-332]. На кінець ХІХ століття він був уже відкритий для всіх.

На 1899 рік у ньому навчалися 200 дітей (36%) англіканських священників, 200 (36%) нащадків людей вільних професій (лікарів, юристів, офіцерів), 100 чоловік (18%) з родин фермерів, торговців чи промисловців та 60 дітей (10%) батьків-різноробів [105, С.89]. Єдине, що різнило їх, була встановлена плата за навчання. Сини духовництва сплачували 47 фунтів стерлінгів в рік (470 російських рублів) на правах засновників закладу, діти інших категорій навчалися за 75 фунтів стерлінгів (750 російських рублів) на рік. Однак, не зважаючи на те, що більше третини учнів походять з родин духовництва, а всі директори школи, носили духовне звання, (починаючи від першого, Коттона, який помер єпископом Калькутським), школа не залишила різкого конфесійного характеру. Лише семеро учителів та директор (23%) із 35 осіб викладацького складу мали відношення до церковної служби і, навіть зберігаючи тісний контакт із церквою, викладали предмети широкого профілю (наприклад, у 1899 році преподобний Кеммінс викладав латину та був тьютором молодших класів) [105, С.98]. Єдине, що пов'язувало школу Мальборо з релігією, було збереження обов'язковості відвідування церковної літургії двічі на день у пришкільній капличці.

На кінець XIX століття кампанія по очищенню шкіл від клерикалізму дала помітні плоди у південному регіоні. Релігійність зберігалася здебільшого у вигляді загальної молитви перед початком занять у великих залах, як це було у старовинному Дульвічському коледжі. А в інших, як то у школі на Коперстріт в Лондоні (Middle Class School, Cowper Street), заснованій «Спілкою для організації освіти середнього стану у столиці та її околицях» у 1866 році, єдина згадка про Бога лунала з вуст школярів о 15:30, під час виконання державного гімну Британії «Боже, бережи королеву...» [105, С.111].

Економічні важелі впливу відповідно до релігійної приналежності шкіл.

Маючи потужну економічну базу, паства Церкви Англії намагалася будувати нові, або, по можливості, викупала всі гідні для навчання приміщення. Так, у 1843 році у графстві Вільтшир у приміщенні колишнього готелю Касл-Інн асоціація з 9 святих отців та 9 світських осіб заснували коледж Мальборо, у якому мали навчатися виключно сини служителів англіканської церкви. Виключне становище англіканського віросповідання закріплювалося статутним приєднанням школи до ієрархії Церкви Англії: її президентом

вважався єпархіальний єпископ, головним шкільним інспектором – архієпископ Кентерберійський, а довічним директором – єпископ Лондонський [51, С.324].

У подібних умовах, дисидентські церкви вимагали втручання державних структур у систему організації освіти, аби домогтися рівного з англіканською церквою фінансування. Щоб якось протидіяти процесам монополізації освітньої сфери Церквою Англії, опозиційні їй сили, маючи фінансову підтримку окремих парламентарів, у 1833 році у межах 20 000 фунтів стерлінгів, виділених на розвиток освіти, відкрили денну Школу університетського коледжу в Лондоні [75, С.161]. Вона мала протидіяти релігійній виключності багатьох благодійних шкіл. Для цього засновники відкрили її двері для усіх дисидентів, євреїв, католиків, котрих не приймали у жодну публічну школу того часу, прибравши з програмного курсу Закону Божого.

У 1839 році було засновано державний Комітет Ради освіти (Committee of Council of Education), який мав опікуватися урядовими субсидіями школам. У його статуті була наявна обмовка, за якою для шкіл різного віросповідання призначалися в інспектори особи того ж самого віросповідання [75, С.161]. Звичайно, не нам говорити про об'єктивність подібного рішення та результативність їхньої роботи. Однак, використання віросповідного критерію державниками у розробці управлінських документів у галузі освіти лише підсилює нашу думку з приводу подвійності стандартів у викладанні предметів релігійного та релігієзнавчого змісту в Англії.

З іншого боку, право на державні субсидії мали лише ті школи, у яких конфесійне релігійне навчання та виховання не входили до базового навчального процесу. Однак, у світлі подібного рішення лише породжує нові питання факт, що з 1846 року державні субсидії (grants) отримували лише школи, якими опікувалася Англіканська церква. Зрештою, річні політичні та громадянські обговорення вибили субсидії і для і для католицьких шкіл у 1847 році [104, С.6]. І хоча на кінець століття державні субсидії отримували усі навчальні заклади країни, бодай побіжний погляд на їхній розподіл говорить про збереження державного інтересу у питанні формування релігійності громадян.

Іншим парадоксом роботи Шкільного комітету був той факт, що згідно власного статуту, він мав право обмежувати або забороняти

читання Біблії у світських школах, однак, не користувався цим правом жодного разу до кінця XIX століття [126, С.14].

Доволі цікаве розв'язання проблеми релігійних шкіл знайшли мешканці середніх рівнинних районів Британії. У місті Таунтон, столиці графства Сомерсет, місцева влада надавала рівну додаткову фінансову допомогу трьом заснованим майже одночасно школам різних віросповідань: Диссидентському коледжу (Independent College), Коледжу Королеви (Queen's College) та Коледжу Короля (King's College). Однак, якщо перший навчальний заклад, маючи директором конгрегаціоналіста, навчав 150 представників усіх віросповідань і мав доволі пристойний стан справ, два інших ледь животіли. Методистський Коледж Королеви не врятували навіть місцеві субсидії: з 1843 року за 45 років суворого конфесійного навчання він збанкрутував, що, разом із змінами до законодавства, змусило його відкрити двері для людей усіх віросповідань та усіх статків, які могли врятувати навчальний заклад [105, С.155].

Для простежування за подібною практикою порушення лібералізованого законодавства у 1874 році було створено спеціальну Благодійну комісію (Charity Commission) із семи чоловік (шестеро з яких були юристами). Остаточний звіт про роботу комісії 31 грудня 1891 року першим пунктом стверджував, що «у всіх статутах благодійних початкових шкіл ліквідовано відмінність віросповідання», що передбачало доступ дисидентів до участі в роботі шкільних комітетів та знімало з їхніх дітей обов'язок бути присутніми на щоденних літургіях [105, С.183]. Звичайно, юристи виконали однак настільки, наскільки це дозволяє їхній профіль: комісія задовольнялась лише юридичним закріпленням норм у статутах, але аж ніяк не реальним ходом справ. Тим паче, у документі була обмовка, що такі зразкові результати не стосуються шкіл, заснованих до виходу «Акту про толерантність» 1873 року.

Аби проілюструвати подвійність процесу лібералізації релігійного життя британців, звернемося до статистики, яку мала країна наприкінці століття. Так, на 1894 рік шкільна мережа Англії нараховувала 19.800 шкіл, у яких навчалося 4.346.426 учнів. Подальша класифікація навчальних закладів задля статистичних даних відбувалася... за релігійним критерієм. І це не дивно, адже загальний розпорядок дня та начального тижня звичайних шкіл включав у себе довгі ранкові проповіді директорів, читання молитви «Отче наш»,

співання псалмів, релігійних гімнів. В окремих школах відбувалися заплановані церковні літургії, відводилися спеціальні години для вивчення гімнів та псалмів. За згадками сучасників, учнів навіть замість прогулянок вели до церкви, аби тренуватися у церковному співі [72, С.69].

Не дивно, що цифри, наведені статистичними управліннями кінця XIX століття, класифікувалися відповідно до домінуючих церков-патронів. Аналізуючи їх, зауважимо збереження тенденції підтримки урядом «правої руки» – англіканської церкви, та приховане за декларативним гаслом рівності бажання стримувати інші релігійні організації у їхніх бажаннях формувати покоління з власним світоглядом. Тож, бачимо, що шкіл, відкритих англіканським Національним товариством, нараховувалося – 11.834 (1.854.619 учнів), підконтрольних підвідомчим мультирелігійним шкільним комітетам – 5.316 (1.894.934), шкіл Британського товариства Ланкастера – 1.176 (235.768 учнів), католицьких – 994 (230.893 учні) та веслеянських шкіл – 480 (130.203 учні) [75, С.167]. Як бачимо, навіть по кількісних показниках доволі легко простежується не лише сам процес становлення свободи віросповідання у Британії, але й доволі чітко фіксується пряма залежність системи освіти від релігійних установ навіть після прийняття вагомих актів загальнодержавного значення, що регулювали відносини держави та церков по відношенню до англійської школи. З іншого боку, помітне обмеження фінансування державою конфесійних шкіл не призвело до їхнього занепаду. На кінець століття офіційно релігійним вихованням займалися викладачі 15-тисичного списку конфесійних шкіл: 12.000 шкіл Національного англіканського товариства, 1300 британських, 1000 римо-католицьких та 500 веслеянських шкіл. А за період з 1870 року (часу виходу в світ першого документу про спроби розмежування релігії та школи) по 1892 рік на семимільйонні пожертви прихожан до загального переліку деномінаційних навчальних закладів було побудовано 5000 нових конфесійних шкіл на 1,5 мільйони учнів [126, С.56].

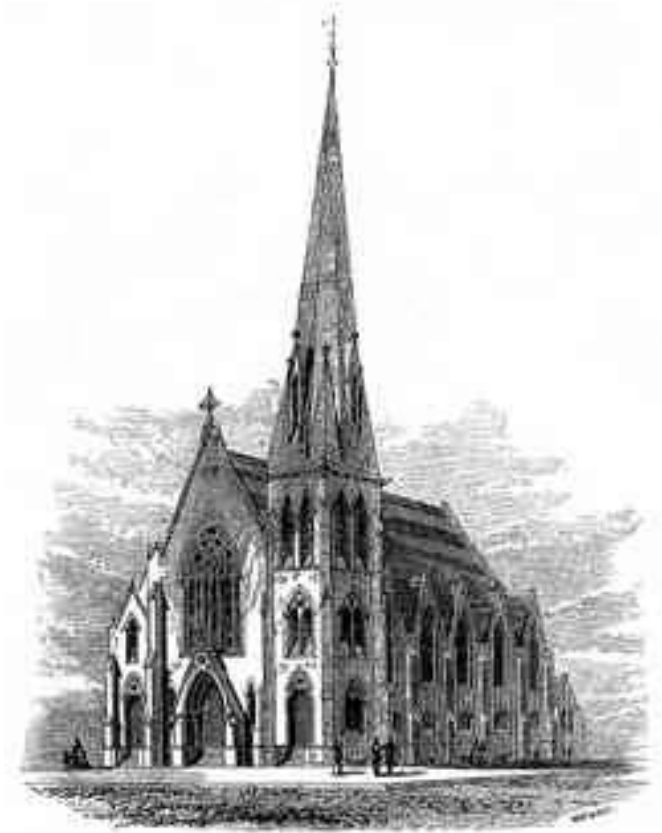
Полишення класифікації за релігійним принципом видається доволі нелогічним з огляду на те, які дані наводилися закордонними статистичними службами з приводу якості британської освіти. Так згідно доповіді Американського бюро освіти за 1891 рік (Report of the Commissioner of Education for the year 1888-1889), комітетські школи Англії, маючи кращих учителів, кращу організацію, успішніших учнів,

доволі разюче переганяли церковні школи, хоча останні продовжували підсилено дотуватися з державного бюджету та мали 3,2 мільйонні видатки з 5,5 мільйонного бюджету освіти країни [126, С.23].

Описані нами засоби формування світогляду британців ХІХ століття мали довгострокові наслідки. Більшість з них пережили самих реформаторів на ціле століття, допоки не стали причиною чергового перегляду шкільної релігійної політики у країні в 1988 році. Як видно з огляду фактів застосування кожного засобу, вони не могли претендувати на те, аби називатися панацеєю від усіх проблем. Навпаки, застосування окремих з них призвело до загострення проблем релігійності викладання: багато шкіл стало вести політику подвійності стандартів, прикриваючись мультикультуралізмом та поліконфесійністю навчальння заради отримання фінансів. Насправді ж зберігаючи виключно деноменаційне спрямування Закону Божого, моралі та релігійної історії.

Однак, цей перелік засобів був вироблений реформаторами та консерваторами відповідно до історичних умов, у яких відбувався перехід від винятково теологічного до еkleктичного варіанту релігійно-раціонального навчання, тому наслідки його мають розглядатися так само невіддільно від загального історичного тла епохи.

Розділ III

ВПЛИВ СВІТОГЛЯДНИХ ЗМІН НА ОРГАНІЗАЦІЮ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Питання релігійної освіти постало доволі гостро в сучасному світі. Освітяни багатьох традиційно християнських країн від східної Росії до Сполучених Штатів Америки вдаються до перегляду освітньої парадигми з урахуванням місця релігії у навчально-виховному процесі [255]. З огляду на це у науковій та періодичній літературі продовжують розгоратися дебати, кінцева мета яких – визначити межу присутності віри у школі. Релігійні організації не здають своїх позицій. Навпаки, продовжуючи посилений наступ, як то робить консервативна Національна Рада з Біблійного плану в публічних школах США та Британії, яка нещодавно вдалася до посиленого просування підручника «Біблія в історії та літературі» у навчальні плани державних шкіл [230; 241]. Такі заходи ще більше розгойдують і так хиткий човен, у якому пліч-о-пліч стоять наука та релігія по відношенню до навчально-виховного процесу.

Британська система освіти на початку XXI століття опинилася на подібному роздоріжжі. Серед проблемних питань – потрібність релігії для громадянського виховання, посилення громадянської лояльності підлеглих британської корони. Так, у щорічному звіті спеціальної комісії за 2007 рік зазначається, що потреба у збереженні релігійної освіти визнається тому, що вона «надає учням розуміння єдності громади, різноманітність та релігійне розуміння» [201].

Хиткості цьому процесу надає доволі розгалужена релігійна система країни. В її основі – англіканська та шотландська церкви. Ці дві інституції входять до складу офіційної державної церкви. Та поряд із ними існує велика кількість й інших релігійних утворень, які об'єднують громадян країни і не можуть не впливати на формування освітньої політики Великобританії. Це, по-перше, релігійні осередки, що залишились як згадка величного періоду колоніального володіння Британської імперії: католицизм, мусульманство, буддизм, сикхізм, індуїзм, культу вікка, неоязичницькі корінні культури Британії тощо. По-друге, це релігії, принесені на острови Туманного Альбіону емігрантами з усього світу: юдаїзм, православ'я, зороастризм, конфуціанство, синтоїзм, кальвінізм, лютеранство та інші. І, зрештою, по-третє, релігії, породжені у самій Британії за час Нової та Новітньої історії: ідеологія Армії спасіння, квакерство, віровчення Плімутських братів, методистів та інших релігійних груп.

З огляду на подібну релігійну ситуацію всередині самої країни доволі непростим видається завдання примирення багатьох конфесій у системі релігійної освіти Великобританії. У XXI столітті помітне беззастережне входження багатьох організацій у навчальний процес освітніх закладів країни, як то робить Методистський Євангельський фонд [232; 250]. Безумовно, це викликає неоднозначну реакцію як представників конкуруючих релігійних організацій, так і урядовців. Нечітка політика у цій галузі породжує як окремі шкільні варіанти релігійного виховання, так і спроби загальнонаціональної схеми викладання предметів релігійного змісту у школі, як Акт про рівність 2006 року [274, 266]. Однак, витоки сучасного становища, в якому опинилася британська школа, варто шукати не у релігійному ренесансі кінця XX століття. Проблема позаконфесійності школи та перерозподілу сфер впливу серед пануючих деномінацій в освіті відбувалася у XIX столітті. Виявлення комплексних характеристик процесу зміни світогляду британців допоможе зрозуміти, чому і як монархія опинилася перед проблемою незавершеності розмежування школи та церкви і чи були спроби десакралізації освіти вдалими, починаючи з самого зародження ідеї позаконфесійності школи.

Зміни світогляду не можуть розцінюватись в односторонньому порядку, перелік позитивних факторів має перетинатися з аналізом від'ємних наслідків, які будуть притаманні цьому процесу. У нашому випадку наявність двох протилежних наслідків є очевидною, бо у полі дослідження опинилася одна з найбільш складних проблем – проблема релігійного світогляду.

Одним з наслідків зміни педагогічної парадигми та декларованого переходу до мультикультуралізму був **прихований консерватизм та еkleктизм**. Це явище доволі глибоко проникло у шкільну систему Англії з огляду на сталість такої структури як Церква, яка намагалася триматися ортодоксії власних поглядів навіть у залежних від неї установах, якими були навчальні заклади. Уведення в дію законів, що обмежували релігійний фактор у навчанні, насправді не принесли нелегкої користі на кінець XIX століття, хоча забезпечили надійну базу для пошуків розв'язання цього питання у наступну добу.

Констатувати збереження традиційного становища релігії у школі допоможуть спогади очевидців. Так російська емігрантка О. Іващенко, навчаючись у школі святого Фелікса, зіткнулася з

фактичним обов'язковим релігійним вихованням, яке, згідно офіційних державних документів, мало б бути обмежене близько 30 років тому. Згадуючи своє перебування у стінах школи, жінка зазначала стосовно викладання Закону Божого: «Уроки ці були доволі складні і їх не дуже любили... Начальниця, як ми дізналися, доволі довго розробляла план занять, ..., беручи до уваги, що учениці в школі належали до різних віросповідань і сект, вона намагалася поставити викладання цього предмета так широко, щоб це задовольняло всіх без виключення» [72, С.59-60].

Один із старших учителів Лондонської міської школи (City of London School) другої половини XIX століття, доктор Мортімер, трактував навчання як позарелігійне, говорячи, що їхня школа відкрита для дітей всіх віросповідань, і ніколи «не було створено будь-яких перепон за релігійними мотивами» [51, С.382]. Однак, декларований позарелігійний статус школи ставиться під сумнів під час розгляду навчальних програм. Бо вивчення релігійних текстів вносилося до списку літературних класиків, що становило від 12,5 до 15,5 з половиною годин на тиждень у граматичних та латинських класах школи. Що, безумовно, лише додає питань про реальність та фіктивність політики відмежування школи та релігії.

Подібні зауваження очевидців дають змогу говорити про те, що в стінах приватних навчальних закладів продовжувалося життя традиційної системи релігійного викладання з молитвами, хоровим співом, вивченням Святого Письма. У цей же час представники дисидентських груп мали право не відвідувати заплановані навчальні курси та виховні заходи, фактично втрачаючи навчальний час та кошти.

Інший наслідок формування світоглядних установок населення, який отримуємо після втілення в життя відповідної законодавчої ініціативи, є **закладання основ державної шкільної системи.**

В руслі цього ж наслідку варто виокремити наступний – **десакралізацію суспільних наук**, до яких можемо віднести мораль, громадянську мораль, релігієзнавство тощо. Звичайно, конкурування держави та церкви, що йшли пліч-о-пліч протягом всієї історії Великобританії, за первинність впливу на формування свідомості підростаючого покоління, вилилося у необхідність заміни релігійних шкіл школами публічними. Англійські навчальні заклади, здебільшого через мотиви розширення кількості знання через науково-

технічні відкриття, поступово переходили під юрисдикцію держави. Церква намагалася робити відкриті потуги, аби утримати свої позиції. Так архієпископом Кентерберійським вкотре було надано фінансової підтримки англіканському Національному товариству для розповсюдження освіти серед бідних на принципах Встановленої Церкви» («National Society for promoting the Education of the poor in the principles of the established Church») [125, С.5]. Однак, колишній вирішальний вплив клерикалів на формування свідомості населення поступово зникав, хоча їм і надавалася перевага перед світськими кандидатами вчителі. А разом з кількістю сановних викладачів зникала і виключна теологічна спрямованість курсів Закону Божого, поступаючись релігієзнавчим та моральним цілям предмету. Та й самі випускники навчальних закладів Англії кінця XIX – початку XX століття зауважували, що уроки Закону Божого якщо і тримали виключні позиції, то мали більше значення для буденного змістовного «знайомства зі Святим Письмом, але етичне значення навряд чи мали» [72, С.193].

Тут доцільними будуть коментарі стосовно викладання громадянської моралі у школах Англії. Відомо, що на кінець XIX століття цей предмет у Європі носив виключно релігійне забарвлення, спираючись на основи біблійного декалогу. Ситуація у школах Великобританії різнилася від загальноєвропейської тенденції. Так помітний відхід постійного посилення на Святе письмо з урахуванням загальнолюдських гуманістичних цінностей, що беруть свої витoki від духовного виховання Джона Локка, який пропонував розглядати морально-правове виховання з урахуванням релігійних критеріїв, але без повного та беззаперечного їх сприйняття, говорячи, що «закон божественний закладений у природі людини і ближче за все пов'язаний зі свободою суспільної думки» [122, С.14; 70, С.45].

Як приклад наведемо тлумачення базових засад моральності Едмундом Бьорком, корифеєм морального виховання англійської педагогічної думки, аби підтвердити нашу думку про поступовий перехід до гуманізму, який заступав релігійні джерела: «кров людська може бути пролита на спокуту людської крові. Дозволено їй проливатися на захист родини, друзів, Бога, за Вітчизну, за близьких. Пролита кров у інших випадках є наслідком чи то суєти, чи то злочину» [80, С.43]. Та й сама вимога бути християнином для учителя кінця XIX – початку XX століття в Англії розуміється вже не як

обов'язковість віри, а як дотримання кодексу християнської моралі, правил, синкретично вироблених на основі християнських заповідей та напрацювань позитивістської філософії [116, С.25].

Викладання предметів теологічного та релігієзнавчого змісту у школах Великобританії у XIX столітті, як зазначає більшість сучасників, мало на меті найперше морально-виховний вплив. Комплекс прийомів та засобів релігійного впливу під час викладання Закону Божого у школах не переступав межі, за якою починалося пропагування того чи іншого віросповідання чи його окремих догм. Так, порівнюючи характеристики різних конфесійних шкіл, О.Мусін-Пушкін зазначає, що протестантські школи Англії на кінець XIX століття були вільними від визначеного обов'язкового кодексу віри. Натомість католицькі школи, як на всій території Західної Європи, трималися чітко регламентованих уставів. Англіканські та везлеянські школи запроваджували такі методи викладання, за яких розкривалися індивідуальні якості викладача, що переорієнтовувало викладання релігійних предметів у русло наукового богослов'я. На противагу їм, католицькі середні навчальні заклади не давали можливості викладачеві відкрито висловлювати думки стосовно власного бачення тієї чи іншої проблеми, вимагаючи триматися чіткої догматичної структури [127, С.317].

Наступним наслідком формування нової системи світоглядних засад викладання в XIX столітті є **посилення науковості викладання**, що було тісно пов'язане з матеріальним благополуччям шкіл.

Більшість публічних шкіл (як то Вінчерстер, Шрусбері чи Еппінгем) все ще розташовувалися у монастирях та абатствах старовинних єпископських міст, а інші тільки-но передислокувалися на відносно нейтральну територію (як це було зі школою Чартерхауз, що 1870 року переїхала з монастиря у Лондонському Сіті у долину Суррея). Це грало не на користь лібералізації освіти. Однак, слід зауважити, що деякі школи все ж вибивалися із загального переліку вузькоконфесійних навчальних закладів.

Англіканський Коледж Короля, на 1899 рік був на межі закриття з 52 шкільними. Однією з причин, окрім суворої конфесійної замкненості, був і доволі низький рівень знань, що їх пропонували учителі. Англіканська парадигма навчання по суті своїй віроцентрична, а тому доволі мало уваги приділяє виробленню

практичних навичок підростаючого покоління. Це підтвердив ще у середині XIX століття один англіканський священник, порівнюючи системи освіти Британії та конкуруючої з нею Німеччини: «в Німеччині з такою ревністю здобувають знання, що можна було б подумати, що дерево знання є дерево життя. Святе Письмо інакше вчить...» [27, С.30]. Подібний підхід до організації роботи школи штовхав батьків обирати поліконфесійні навчальні заклади, здебільшого, очолювані дисидентами, віровчення яких трималося прагматизму та дієвості.

Вузькоконфесійні навчальні заклади, створювані після лібералізації законодавства широкою популярністю не користувалися, навіть серед прибічників того чи іншого віросповідання. Зразком цього може бути заснована радикалами-католиками у 1853 році у вигляді готичного собору Брістольська граматична школа (Bristol Grammar School) чи організований єпископом Сальфордським у 1876 році католицький комерційний коледж Святого Беди (Saint Bede's College). Через 15 років діяльності учнівський склад ледве нараховував 50 чоловік [105, С.139]. Крах надій єпископа був спричинений далеко не через недоступність чи дорожнечу навчання, бо католиків у Манчестері на кінець XIX століття нараховувалось більше 110 тисяч, серед яких велика кількість за соціальним станом належала до заможних буржуа.

Серед наслідків застосування окреслених заходів, виокремимо **глибоку регіоналізацію варіантів десакралізації освіти** через децентралізацію англійської шкільної системи.

Зауважимо, що характеристики цього процесу відповідно до регіону були разюче відмінними. Специфічно легко вирішилося питання мультирелігійних шкіл на сході країни. Причиною легкості слід шукати у даних, отриманих Комісією лорда Таутона 1865 року. Тоді виявилось, що з 28 міст Уельсу, у яких проживало 226.567 чоловік, 20 не мали жодної граматичної школи. Тому подальший потрібний розвиток початкової освіти проходив цілковито за рахунок зборів грошей по підписці з мешканців району, що уже в теорії передбачало співіснування багатьох світоглядів у межах одного навчального закладу (так у 1872 році на світ першим з'явився Коледж Аберіствіт (Aberystwyth College) [105, С.211].

Значні успіхи по десакралізації освіти помітні також при просуванні на північ Британських островів. Ліверпуль, відомий

одвічним протистоянням більшості фанатично налаштованих протестантів-оранжистів (прибічників Низької Церкви) проти 200 тисяч католицьких ірландських іммігрантів, поступово позбавлявся цього ореолу. Це стало щевидним навіть при погляді на організацію середньої народної освіти. До політики релігійного лібералізму, пропагованого Ліверпульським Інститутом долучився створений свого часу як опозиційний йому англіканський навчальний заклад Ліверпульський коледж. З часів свого створення, він тримався твердженнь графа Гарроубі, за яким світське навчання «протівне моральним почуттям та моральним началам народу», а «виховання, з якого вилучено релігію, ... може розкласти розум, але не в змозі виховати нову людину» [51, С.360]. Але вже на 1899 рік серед 170 його учнів були англікани, католики та євреї [105, С.130]. Суворе конфесійне навчання в Ліверпульському коледжі було відмінене. Звичайно, траплялися випадки зловживань. Формальне слідування законам 1868-1869 років зобов'язувало школи закріплювати ліберальність засад навчання у статутах. Практика ж втілення констатованого на папері перевірялася доволі складно за умов децентралізації Британської освіти. Так трапилося із Ліверпульським коледжем Святого Франциска Ксав'єрського (Saint Francis Xavier's Cillege), католицької школи-екстернату для дрібної буржуазії, утриманого єзуїтами [105, С.131]. Попри закріплення релігійного плюралізму, школа трималася традиції: всі учителі навіть на кінець ХІХ століття були членами Товариства Ісуса, а інтер'єр та екстер'єр будівлі ряснів фігурними зображеннями святих та картинами з Біблії, що було б теоретично недопустимим, якби «ліберальне» керівництво допускало до навчання дітей протестантів.

Шотландські реалії дещо різнилися від англійських. Для ілюстрації подвійності стандартів, а також релігійної терпимості національної системи шкіл, варто навести діяльність Единбурзької міської школи (Schola Regia Edimburensis), заснованої у ХІІ столітті та відновленої за часи правління Джейкоба VI у 1589 році. Так в уставі школи було доволі хитро прописане обов'язкове навчання учнів англійській мові з тотожними їй предметами (історії, географії та... Закону Божому!). Навіть на 1866 рік її навчальний курс включав у себе обов'язкові пункти біблійної географії Палестини та лінгвістику Нового Заповіту [51, С.522]. До того ж варто нагадати, що на території Шотландії з 1695 аж по 1872 рік діяв прийнятий королем Джейкобом I

закон про те, що учителі мали субсидіюватися лише за рішенням пресвітеріанських пасторів, що, звичайно, зумовлювало відповідні утиски та обмеження відповідно до віросповідань освітян [104, С.18].

Вихід із тупикової ситуації конфесійності був знайдений пастором Вільямом Барраком (Baugh), директором Ебердинської школи. Згідно його розпорядження, викладання Закону Божого навчальним планом не передбачалося. Натомість заради підтримки здорового морального духу дітям пропонувалося прослухати уривок з Біблії, що б не принижував нічийого віровчення, а також включав участь в імпровізованій молитві для загальної участі [51, С.537].

З-поміж 3605 шкіл Шотландського королівства нараховувалося 2700 публічних, 179 католицьких та 74 англіканських єпископальних церков, які заради отримання державних субсидій намагалися дотримуватися декларованої мультирелігійності [104, С.387]. Чи не єдиним навчальним закладом, що відкрито сповідував релігійність навчання на кінець XIX століття була Гленальмондська колегія Трійці, відкрита 1847 року королевою Аделаїдою, вдовою Вільгельма IV. Серед її офіційних наглядачів семеро шотландських єпископів, архієпископ Йоркський та Кентерберійський, англіканське духовенство, декани та капітули Вінчестера, товариство розповсюджувачів християнства, а також колегії Оксфорда та Кембріджа. В ній усе підпорядковане релігійному статуту: підйом на ранкову молитву, вечірній відбій через п'ять хвилин після молитви, нагородження срібною медаллю архієпископа Гібралтарського тощо [51, С.583].

Зрештою, окремішність Шотландської шкільної системи була ліквідована так само, як і її державна самостійність. Імперський уряд Актом про освіту від 6 серпня 1872 року постановив, що англійське право у галузі народної освіти повинно було стати обов'язковим для виконання на території Шотландії [40, С.91].

Безперечно, наслідки політики урядовців та церковних діячів у галузі релігійної освіти не могли остаточно проявитися на кінець XIX століття, однак, їхні перші сходи уже стають помітними у навчально-виховному процесі Великої Британії на кінець доби Нового часу.

ВИСНОВКИ

У роботі на основі теоретичних узагальнень здійснено наукове вирішення актуальної проблеми формування світоглядних засад викладання предметів теологічного та релігієзнавчого змісту у виховному процесі загальноосвітньої школи Великобританії XIX століття, що полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні послідовних етапів, виявленні сукупності умов, з'ясуванні доцільної системи засобів, а також у розкритті специфіки підготовки вчителя до їхнього формування. Проведене дослідження дозволило сформулювати такі висновки:

1. З'ясовано **характеристики Британської освітньої системи XIX століття** на основі співвіднесення понять «релігієзнавча освіта», «духовна освіта», «релігійне навчання» та «теологічна освіта» з урахуванням існуючих методолого-теоретичних досліджень. Так, провівши історико-теоретичні розвідки з даної проблеми, процес релігійної та релігієзнавчої освіти у Британській імперії може бути характеризований наступним чином:

➤ упродовж XIX століття відбувається перехід від містичного до раціонального компоненту релігійного виховання, коли цілеспрямоване планомірне плекання віруючих шляхом впливу на підсвідомість через навіювання була замінена на використання засобів знаннєцентричної, а не віроцентричної моделі навчання;

➤ від початку століття до середини 1870-х років релігійна освіта розглядалася як комплекс богословської (теологічної) освіти та широкого «народного духовного виховання», за яким підготовка віруючого була одночасною підготовкою потенційного служителя культу. Ця практика значно скоротлася з прийняттям законів 1869 та 1870 років, коли було закладено основу розходження шляхів розвитку учительських та богословських семінарій;

➤ з початку XIX століття у цілісному процесі релігійної освіти відбувається розкол на релігійне виховання (яке переводиться у категорію батьківського, домашнього виховання), релігійну освіту (яка стає привілеєм на священників чи учителів з духовним саном) та релігієзнавчу освіту (яка стає популярною у школах лише під кінець століття і лише в елітних приватних навчальних закладах, але навіть у них не витісняє традиційної релігійної освіти);

➤ еволюція наукового знання, динамізм педагогічної парадигми Англії XIX століття зумовлюють зміну тлумачення основної функції релігійної освіти від симбіотичної (донесення врівноваженого наукового знання та моральних чеснот) до виключно ідеалістичної (наявності лише одного завдання – духовного розвитку людини);

➤ децентралізація шкільної системи Британії породила регіоналізацію політики десакралізації освіти з відповідними відмінностями: від розуміння релігійної освіти як вивчення релігії, яка домінує у населеному пункті до шкільного факультативу за згоди батьків;

➤ система освіти Великобританії за XIX століття трансформувалася з віросповідної, гарантованої державою, до невіросповідної, гарантованої державою (хоча, тут варто зробити обмовку про подвійність стандартів як керівників шкіл, так і самих урядовців, які породжували прецеденти для порушення державного законодавства про позаконфесійність шкіл);

➤ англійська система освіти XIX століття може розглядатися як зовнішньо сегментована (викладання продовжувало вестись відповідно до існування багатьох деномінацій на рівні усієї країни; наявність можливості не брати участі у богослужінні учнів інших віросповідань не дозволяє нам говорити про наявність внутрішньої сегментації, бо не надає право вільно сповідувати свою віру);

➤ у XIX столітті помітний перехід від релігійного до лайко-релігійного типу інтегрованого релігійного виховання англійців. Він проявився у тому, що домінуючий фактор віри з 1870-х років був змінений на переважання загальнолюдських принципів моралі, закріплених у Святому Письмі та Святому Посланні.

2. Теоретично обґрунтовано на основі історичних фактів **наявність послідовних етапів** формування відповідних світоглядних установок у навчальній системі Англії.

На основі визначення поворотних моментів у розвитку релігійного життя Британських островів, нами було також виділено три послідовних неперервних етапи даного процесу: перехідний (кризовий) – тривав з кінця 1790-х років до 1830-х років, який був пов'язаний з кризою релігійності всередині Британського суспільства і охоплює період фомування та устаткування перших вузькоконфесійних шкіл. Основний (формуючий) – тривав з 1830-х років до 1870-го року, що включає в себе період постійної боротьби урядовців та церковників за з'ясування

реального місця релігійної освіти у шolah імперії. Оновлювальний (приспосувальний) – тривав з 1870 року до кінця століття з переформатуванням системи освіти з конфесійної до державно-конфесійної, у якій вирішальна роль у формуванні програм релігійних та релігієзнавчих курсів належала питанню державного фінансування, а не ортодоксальності релігійного вчення.

Аналіз освітньої теорії та практики британських педагогів, філософів та політиків дозволив виокремити провідні принципи побудови навчально-виховного процесу:

- принцип урахування різновекторності розвитку імперії;
- принцип визнання рівності учнів різного віросповідання;
- принцип опори на загальнолюдські цінності та раціональний компонент релігійної освіти;
- принцип гнучкості державних механізмів впливу.

3. Розроблено узагальнюючу теоретичну схему формування світоглядних основ викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту у школах Великобританії XIX століття.

Нами було виявлено, що основні тенденції розвитку освіти мають своїм витокom події кількасотрічної давності, які акумулювалися і в XIX столітті каталізувалися за рахунок появи вимог дотримання громадських прав та свобод та свободи віросповідання. Зокрема, за результатами ретроспективного огляду, можемо стверджувати, що:

- традиція релігійної освіти на Британських островах має глибоке коріння, сягаючи до римської доби, коли релігійний духовний компонент був основою, на яку накладалися раціональні знання;

- традиційною для Великобританії є християнська модель релігійної освіти, що була започаткована у V столітті римськими місіонерами;

- початок боротьби релігійних організацій за домінування в освітній системі був наявним задовго до розколу єдиної християнської конфесії на західне та східне християнство;

- протистояння принаймні двох релігійних освітніх систем на Британських островах у XIX столітті (католицької ірландської та протестантської англійської) започатковане ще опозицією англійської та ірландської ортодоксальної церкви;

- з XI століття церква вбачає в освіті інструмент посилення присутності релігійності серед населення, вводячи обов'язковість вивчення Святого Письма у приходських школах;

- проблема релігійної освіти у лоні англіканської церкви XIX століття полягає у подвійних стандартах доби Реформації, незавершеності «церковного очищення» та маятникової політики монархів з 1535 року;

- фактор мультикультуралізму та поваги до релігійних почуттів громадян, що відігравав вирішальну роль у зміні законодавства Британської імперії кінця XIX століття, вперше пролунав у часи правління Олівера Кромвелля і заклав основи політики британської поліконфесійної освіти.

Виявлення витоків тенденцій розвитку Британської системи освіти на XIX століття допомогло з розробкою узагальнюючої теоретичної схеми формування світоглядних основ викладання у школах Великобританії XIX століття.

Специфіка викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту у школах визначається динамічною еволюцією від теоцентризму до еkleктичного варіанту релігійно-раціональної виховної системи.

4. Виявлено комплекс умов, з'ясувано відповідні їм доцільні засоби, що використовувалися тогочасними педагогами та реформаторами, та їх вплив на формування специфіки викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту.

У ході наукового аналізу навчальних програм, політичних заяв та педагогічної практики XIX століття нами був виявлений комплекс умов, з'ясувано відповідні їм доцільні засоби, що використовувалися тогочасними педагогами та реформаторами, та виявлено їхній вплив на формування специфіки викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту.

Першою умовою формування світогляду англійців XIX століття став бум нових релігій, відомий як доба «пізньої реформації». Як другу умову формування світоглядних засад викладання ми виокремили процес зближення католицизму та англіканства у XIX столітті після прийняття біллю про емансипацію. Третя умова формування світоглядних основ викладання у школі – мультикультуралізм імперії. Тут варто назвати одразу і четверту умову – появу релігієзнавства як

науки, яка впливає з попередньої як безпосередній наслідок розширення територіальних та пізнавальних горизонтів британців.

Остання викреслена нами умова – зрощення політичного та релігійного протистояння, що переростало у парламентські баталії та впливало на вибір основної кількості засобів формування світогляду британців XIX століття.

Аналіз реальних наслідків політичних заходів у галузі шкільної освіти дозволили виявити систему використаних засобів забезпечення даного процесу, до яких ми відносимо:

- 1) організацію курсів з історії релігії;
- 2) просвітницьку діяльність вузькоконфесійних релігійних товариств;
- 3) специфіку підготовки викладачів навчальних закладів;
- 4) поєднання релігійної філософії з філософією освіти;
- 5) законодавче регулювання питань релігійності викладання;
- 6) економічні важелі впливу відповідно до релігійної приналежності навчальних закладів.

5. Визначено основні наслідки еволюції світогляду для освітньої системи Великої Британії XIX століття.

Наявний історичний матеріал, автентична джерельна база дозволили зробити комплексний аналіз наслідків політики зміни світоглядних основ викладання у школах Великої Британії XIX століття. Так історичні факти нами були систематизовані у наступну систему:

- прихований консерватизм та еkleктизм;
- закладання основ державної шкільної системи;
- десакралізація суспільних наук;
- посилення науковості викладання;
- глибока регіоналізація варіантів десакралізації освіти.

Сучасна проблема багатоконфесійності Англії є спадком подій півторасотлітньої давнини, коли уряд країни уперше взявся за насильницьке відокремлення школи від церкви, яка вважала себе родителюю та хазяйкою освітньої системи країни. Можливо, з огляду на сучасні потуги британських урядовців вивести зі школи основні прояви релігійності та потуги кліриків посилити свою присутність у навчальних закладах, варто звернути увагу на досвід попередників, аби уникнути їхніх помилок в сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Англиканство // Протестантизм: словарь атеиста / Под общ. ред. Л. Н. Митрохина. – М.: Политиздат, 1990. – С.35-36
2. Англиканство // Смирнов М. Ю. Реформация и протестантизм: Словарь / Михаил Юрьевич Смирнов. – СПб.: Изд-во С-Петербургу. ун-та, 2005. – С.22-26.
3. Антонюк Р. І. Ціннісні орієнтири суспільства як основа розвитку полікультурної освіти країн світу в умовах глобалізації / Р.І. Антонюк // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти, 2004. – Вип.37. – С.176-186.
4. Аранский В. С., Лапчинская В. П. Великобритания / Влас Степанович Аранский, Вера Петровна Лапчинская // Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А. Каиров, Ф. Петров. – Т.1. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – С.304-313.
5. Аранский В. С., Лапчинская В. П. Система народного образования в Англии / Влас Степанович Аранский, Вера Петровна Лапчинская – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 260 с.
6. Артамонова Е. И. Формирование культуры мира в условиях современного образования / Е. И. Артамонова // Ціннісні пріоритети у ХХІ столітті: орієнтири та напрямки сучасної освіти: Матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції 3-5 жовтня 2007 р, м. Луганськ. Ч.1. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – С.9-12.
7. Барбарыга А. А. Среднее и среднее специальное образование в современной Англии: Критический анализ / А. А. Барбарыга. – К.: Вища школа, 1985. – 127 с.
8. Бейзеров В. А. Британские школы – всё новое – хорошо забытое старое / В. А. Бейзеров // Образование в современной школе. – 2006. – №7. – С.42-44
9. Бейзеров В. А. Европейское образование: на перекрестке / В. А. Бейзеров // Образование в современной школе. – 2006. – №12. – С.52-55.
10. Берк Е. Релігія і громадянське суспільство / Едмунд Берк Консерватизм: Антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 407-412.
11. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини / Бех І. Д. // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 2. – С. 16 – 23.
12. Богомоллов А. С. Английская буржуазная философия XX века / Алексей Сергеевич Богомоллов. – М.: Мысль, 1973. – 317 с.
13. Богомоллов А.С. Англо-американская буржуазная философия эпохи империализма / Алексей Сергеевич Богомоллов. – М.: Мысль, 1964. – 421 с.
14. Богомоллов А.С. История буржуазной философии эпохи империализма: учебно-методическое пособие для студентов-заочников философских

- факультетов державних університетів / Алексей Сергеевич Богомолов. – М.: Издательство Московского ун-та, 1962. – 82 с.
15. Богомолов А.С. Критика современной буржуазной философии / Алексей Сергеевич Богомолов. – М.: Издательство Московского ун-та, 1973. – 22 с.
 16. Богомолов А.С. Основные течения современной буржуазной философии в 3 выпусках. Выпуск 3 / Алексей Сергеевич Богомолов.. – М.: Высш. школа, 1970. – 80 с.
 17. Богомолов А.С. Философия англо-американского неореализма / Алексей Сергеевич Богомолов.. – М.: Издательство Московского ун-та, 1962. – 88 с.
 18. Богомолов А.С., Мелвиль Ю.К., Нарский И.С. Некоторые принципиальные вопросы истории и критики современной буржуазной философии: симпозиум по истории философии 27 февраля – 1 марта 1967 года / А.С. Богомолов, Ю.К. Мелвиль, И.С. Нарский.– М.: Изд-во Моск. ун-та. – 32 с.
 19. Богомолов А.С., Мельвиль Ю.К. Основные течения современной буржуазной философии в 3 выпусках. Выпуск 1 / А.С. Богомолов, Ю.К. Мельвиль. – М.: Мысль, 1969. – 95 с.
 20. Бойко А. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації / Алла Бойко. – К., ІЗМН, 1996. – 232 с.
 21. Бойко А. Теория и методика формирования воспитывающих отношений в общеобразовательной школе / Алла Бойко. – К.: Выща шк., 1991. – 266 с.
 22. Бондаренко А. Бойова нічия / А. Бондаренко // Український тиждень. – 1-7 серпня 2008 р. – №31. – С.22-23.
 23. Бучма О. Друїди / О.Бучма // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.99.
 24. Василюк А., Пахоцінський Р., Яковець Н. Сучасні освітні системи: Начальний посібник / Алла Василюк, Ришард Пахоцінський, Наталія Яковець. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2002. – 139 с.
 25. Ващенко Г. Твори. Т.5. Хвороби у галузі національної пам'яті / Григорій Ващенко / Всеукраїнське педагогічне товариство імені Г. Ващенка. – К.: Фада ЛТД, 2003. – 336 с.
 26. Великобритания // Педагогический словарь в 2-х томах / зав ред. И.М. Кантор. – Т1. – М.: Изд-во АПН, 1960. – С.143-153.
 27. Визе. Письма о воспитании в Англии / Визе. – СПб: Типография Штаба Отдельн. Корп. Внутренней Стражи, 1858. – 123 с.
 28. Вишневський О. Дитиноцентризм і системно-ціннісний підхід до змісту виховання / О. Вишневський // Рідна школа. – 2002. – № 5. – С. 37 – 40
 29. Віллем Ж-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття [пер. з фр] / Жан-Поль Віллем. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 331 с.
 30. Власова Т.И. Мультикультурализм как измерение реальности и образовательная практика в ХХІ веке / Т.И. Власова // Філософсько-антропологічні студії '2008. – К.: Стилос, Д.: ДНУ, 2008. – С.365-371.

31. Воейков П.Н. История классического образования в Европе (с приложением истории греческого языка). Вып.1 / П.Н. Воейков. – СПб.: Типография М.О. Эттингера, 1873. – 158 с.
32. Вульфсон Б.Л. Мировое образовательное пространство на рубеже веков: Учебное пособие / Борис Львович Вульфсон. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2006. – 235 с.
33. Вульфсон Б.Л. Неотомизм / Борис Львович Вульфсон // Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А. Каиров, Ф. Петров. – Т.3. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – С.91-93.
34. Вульфсон Б.Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века / Борис Львович Вульфсон. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – 208 с.
35. Выступление министра образования и науки Российской Федерации А.А. Фурсенко // Вестник образования. – 4 февраля 2006. – №4. – С.12-17.
36. Выступление первого заместителя председателя IV Государственной Думы Российской Федерации Л.К. Слиски // Вестник образования. – 4 февраля 2006. – №4. – С.10-11.
37. Гавеля В.П. Идеи образования и образовательная направленность: естественнонаучный и гуманитарный аспекты / В.П. Гавеля // Наукові праці: Наук.-метод. журнал. – Т.86. – Вип.73. Педагогічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С.50-57.
38. Галус О.М., Шапошнікова Л.М. Порівняльна педагогіка: Навч. посібник / О.М. Галус, Л.М. Шапошнікова. – К.: Вища школа, 2006. – 215 с.
39. Гачев Г.Д. Космо-Психо-Логос: Национальные образы мира / Г.Д. Гачев – М.: Академический проект, 2007. – 511 с.
40. Генкель Ш. Народное образование на Западе и у нас / Ш. Генкель. – СПб.: Типография Акционерного Общества Брокгаузъ-Ефронъ, 1911. – 153 с.
41. Герасименко И.А. Общее образовательное пространство в условиях развития интеграционных процессов в Европейском Союзе / И.А. Герасименко // Розвиток міжнародного співробітництва у контексті Болонського процесу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15-16 березня 2007 р., м. Ялта. – Ялта: РВНЗКГУ, 2007. – С.53-59.
42. Год Б.В. Виховання в добу європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) / Борис Васильович Год. – Полтава, АСМІ. – 2004. – С. 12-27.
43. Год Б.В. Ідея всебічного й гармонійного виховання особистості в історично-педагогічній ретроспективі / Борис Васильович Год // Шлях освіти. – 2004. – №3. – С. 43-48.
44. Год Б.В. Італійські мислителі-гуманісти про моральне виховання особистості / Борис Васильович Год // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Вип. 5/6 (26-27). – Полтава.: АСМІ. – 2002. – С. 70-78.

45. Головащенко С. Біблійні товариства / С. Головащенко // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.34.
46. Головащенко С. Біблія короля Якова / С. Головащенко // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.35.
47. Головащенко С. Вульгата / С. Головащенко // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.72.
48. Гречухина И.Д. Древнеанглийская поэтическая лексика: некоторые особенности употребления и перспективы изучения / И.Д. Гречухина // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національно лінгвістичного університету. Linguarum – VIII. Мова, освіта, культура, наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія. Вип.15. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2007. – С.38-43.
49. Дейнеко М.М. Церковь и школа / М.М. Дейнеко. // Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А. Каиров, Ф. Петров. – Т.4. – М.:Советская энциклопедия, 1968. – С.627-636.
50. Демешкант Н.А. До проблеми формування світогляду особистості / Н.А. Демешкант // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти, 2006. – Вип.43. – С.115-119.
51. Деможо И., Монмуччи Г. Средние учебные заведения в Англии и Шотландии / Отчёт, представленный Министру народного просвещения / И.Деможо, Г.Монмуччи. – М.: Издание П.Н. Юшенова и Г.И.Коппа, 1870. – 675 с.
52. Джуринский А.Н. История педагогики: Учеб. пособие для студ. педвузов / Александр Николаевич Джуринский. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 432 с.
53. Довсон К. Релігійні джерела західної цивілізації / Крістофер Довсон Консерватизм: Антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С.433-440.
54. Драгоманов М. Наука теологічна у Західній Європі / Михайло Драгоманов // 3 історії публічного виховання в сучасній Європі. Серія: Літературно-наукова бібліотека. Кн.5. – Львів, 1890. – С.1-38.
55. Дрожжина С.В. Культурна політика демократичного суспільства в контексті мультикультуралізму / С.В. Дрожжина // Вісник ДонНУЕТ. Гуманітарні науки. – 2008. – №2. – С.13-19.
56. Духовні навчальні заклади // Гончаренко С.І. Український педагогічний словник / С.І. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – С.106.
57. Духовність // Гончаренко С.І. Український педагогічний словник / С.І. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – С.106.

58. Духовність // Педагогічний словник молодих батьків. – К.: ДЦССМ, 2003. – С.138-139.
59. Духовность // Словарь-справчник по педагогике / Авт-сост. В.А. Мижериков; [под общ. ред. П.И. Пидкасистого]. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – С.96-97.
60. Дымова Л.А. Состояние школы и педагогической мысли в Англии периода промышленного капитализма (30-79-е гг. XIX века) / Лия Александровна Дымова. – Автореферат к.п.н. - 13.00.01. – теория и история педагогики, М., 1977. – 17 с.
61. Дэниел К. Англия: история страны / Кристофер Дэниел [пер. с англ.]. – М.: Эксмо, СПб: Мидгард, 2007. – 480 с.
62. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815-1917 гг / Н.А. Ерофеев. – М.: Изд-во ИМО, 1959. – 264 с.
63. Ерофеев Н.А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. 1825-1853 гг / Н.А. Ерофеев. – М.: Изд-во «Наука», 1982. – 319 с.
64. Ерош Н.Т. Буржуазная школа и политика / Николай Трофимович Ерош. – Минск, 1988. – 104 с.
65. Ерош Н.Т. Буржуазная школа: Книга для учителя / Николай Трофимович Ерош. – Мн, 1985. – 102 с.
66. Євсєєва О.В. Проблема духовного здоров'я в контексті різних наук / О.В. Євсєєва // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник. – К.: Ін-т інновац. технологій та змісту освіти, 2006. – Вип.48. – С.128-135.
67. Євтух М.Б. Соціальна педагогіка. Підручник для студентів вузів / М.Б. Євтух, О.П. Сердюк. – К.: МАУП, 2003. – 232 с.
68. Жудинова Е.В. Религии мира. Протестантизм / Е.В. Жудинова. – М.: ООО «ГД Издательство Мир Книги», 2006. – 192 с.
69. Жуков С.М. Сутність мистецтва та духовність. Вплив мистецтв на гармонійний розвиток особистості / С.М.Жуков // Вісник Черкаського університету серія: Педагогічні науки. Випуск 127. – Черкаси, 2008. – С.60-73.
70. Золотарёв С.А. Очерки истории педагогики на Западе и в России / С.А. Золотарёв. – СПб.: Издание Братьев Башмаковых, 1910. – 262 с.
71. Зустріч Його Всесвятості Вселенського Патріарха Варфоломія I // Ефір 5 каналу. – 25 липня 2007 року.
72. Иващенко О. Воспоминание об английской школе/ О.Иващенко. – К.: Типография «С.В. Кульженко», 1912. – 210 с.
73. Иисус – друг детей.- Стокгольм: Институт перевода Библии, 1992. – 64 с.
74. Иллюстрированная энциклопедическая библиотека: Искусство Западной Европы: Англия, Франция [под ред. В.Бутромеева] – М.: Современник, 1996. – 384 с.

75. Иолли Л. Народное образование в разных странах Европы [пер с нем. А.Санина] / Л. Иолли. – СПб.: Книгоиздательство и книжный магазин О.Н. Поповой, 1900. – 192 с.
76. Итоги народного образования в европейских государствах [составитель Барон Н.А. Корф]. – СПб.: Типография М.А. Хана, 1879. – 142 с.
77. Кадушина А.А. К характеристике основных направлений в современной английской педагогике / А.А. Кадушина // Педагогика. Республиканский межвузовский научный сборник. Выпуск 23. Вопросы зарубежной педагогики. – М.: Народная аскета, 1984. – С.37-42.
78. Кадырова Н.И. – Основные тенденции реорганизации начальной школы Англии / Назира Имиджановна Кадырова. – Автореф. к.п.н. – 13.00.01. «Теория и история педагогики». – М., 1976. – 24 с.
79. Калашников В. Вестмінстерське сповідання // В. Калашников / Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.56-57.
80. Каменский П.В. Преподавание гражданской морали в народных школах в некоторых государствах Западной Европы (instruction morale et civique) / П.В. Каменский. – Екатеринбург: Типография Губернского Земства, 1905. – 53 с.
81. Камозіна Н.В. Роль держави в управлінні освітою у Франції / Н.В. Камозіна // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Збірник наук.праць / редкол.: Т.І. Сущенко (гол. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2007. – Вип.47. – С.162-166.
82. Касвин Г.А., Лапчинская В.П. Народное образование за рубежом / Генриэтта Александровна Касвин, Вера Петровна Лапчинская. – М.: Общество Знание РСФСР, 1968. – 48 с.
83. Кертман Е. География, история и культура Англии: Учеб. пособие / Е.Кертман. – М: Высш. школа, 1979. – 384 с.
84. Кириевский И. О характере просвещения в Европе и его отношении к просвещению в России (письмо Г.Е. Комаровскому) / И.Кириевский. – М., 1852. – 66 с.
85. Кирилл, митрополит. Проблемы духовного образования в контексте современных вызовов Церкви, России и Миру / митрополит Кирилл // Alma Mater. Вестник высшей школы. – 2006. – №2. – С.23-35.
86. Кирилл, митрополит. Религиозное воспитание в эпоху постмодернизма / митрополит Кирилл // Alma Mater. Вестник высшей школы. – 2007. – №1. – С.38-41.
87. Киселёва М.О. Преподавание религиозных дисциплин в школе: из педагогического наследия Д.И. Тихомирова / М.О. Киселёва // Alma Mater. Вестник высшей школы. – 2006. – №10. – С.71-72.
88. Кларк Г., Федотов В. Справочник. Жизнь и обучение в Великобритании / Галина Кларк, Валерий Федотов. – К.: ООО Интерсервис, 2003. – 115 с.

89. Ковровський І.Г. Викладання основ релігійних знань у загальноосвітніх навчальних закладах Російської Федерації: досвід і тенденції // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – №3. – С.17-23.
90. Ковровський І.Г. Правові та організаційні засади системи релігійного виховання у державних школах Федеративної Республіки Німеччина / І.Г. Ковровський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – №2. – С.111-117.
91. Колодний А. Армія спасіння / Анатолій Колодний // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.23.
92. Колодний А. Баптизм / Анатолій Колодний // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.28-29.
93. Колодний А. Пуритани / Анатолій Колодний // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.267-268.
94. Колодний А. Релігієзнавче виховання / Анатолій Колодний // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.273.
95. Колодний А. Релігійна освіта / Анатолій Колодний // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.275.
96. Колодний А. Релігійне виховання / Анатолій Колодний // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.276.
97. Консерватизм: Антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – ХХVIII+788 с.
98. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами, які вступили в силу з 1 січня 2006 року відповідно до Закону України «Пров несення змін до Конституції України» №2222-IV від 8 грудня 2004 року. Положення Закону України від 8 грудня 2004 року №2222-IV «Пров несення змін до Конституції України», що набувають чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році. – Харків: Парус, 2008. – 48 с.
99. Корчак Я. Дитя людське : вибрані твори / Януш Корчак. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 536 с.
100. Коханевич М.Т. Наука открывает, что есть Творец, Троиный Бог. новое миропонимание. Понимание Мира – планеты Земля – как Живой и Разумной Сущности – «Божества», детьми которого мы являемся / М.Т. Коханевич. – Черновцы, 2008 – 347 с.
101. Кузик Б.М., Литвин Л.І. Джерело вічності. Основи православної культури. Навчальний посібник / Борис Миколайович Кузик, Людмила Іванівна Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2008. – 432 с.

102. Кузнєцова О.Ю. Розвиток мовної освіти у середніх і вищих навчальних закладах Великої Британії другої половини ХХ століття / Олена Юрїївна Кузнєцова. – 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Автореферат д.п.н. – Харків, 2003. – 43 с.
103. Лапчинская В.П. Великобритания / Вера Петровна Лапчинская // Российская педагогическая энциклопедия в 2 т. / Гл. ред. В.В. Давыдов. – Т.1. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1992. – С.130-135.
104. Левассер Э. Народное образование в цивилизованных странах / Э.Левассер. В 2 т. Т.1. – СПб.: Типография И.М. Комелева, 1898. – 460 с.
105. Леклерк М. Воспитание и общество в Англии [пер. А.М. Шимаровой] / М.Леклерк. – СПб: Типография Товарищества «Народная польза», 1899. – 516 с.
106. Локшина О.І. Кваліфікаційна орієнтованість змісту освіти у Великій Британії / О.І. Локшина // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. – Збірник статей: Випуск 13.Ч1. – Ялта: РВВ-КГУ, 2007. – С.182-189
107. Лукьяненко А.В. Школа и религия ближнего зарубежья: проблемы и подходы / Александр Викторович Лукьяненко // Международный симпозиум «Путь, истина и жизнь». Материалы научно-практической конференции «Время и вечность в науке, религии, культуре», Альманах. Выпуск 3. – Курск: Издательство Курского института менеджмента, экономики и бизнеса, 2008.
108. Лук'яненко О.В. Англійська освітня система після закону про відкритість та позаконфесійність шкіл 1868-1869 рр / Олександр Вікторович Лук'яненко // Збірник матеріалів XII студентської наукової конференції історичного факультету. Квітень 2009 року. – Полтава: АСМІ, 2009. – С.85-88.
109. Лук'яненко О.В. Законодавче регулювання позаконфесійності британської освіти / Олександр Вікторович Лук'яненко // Правозахисний рух: історія та сучасність. Матеріали II всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. – Полтава: «Друкарська майстерня», 2009. – С. 75-77.
110. Лук'яненко О.В. Місце і роль учителя у навчально-виховному процесі стародавньої Русі / Олександр Вікторович Лук'яненко // Фізична культура як пріоритетний компонент становлення і розвитку особистості учителя. – Полтава, 2007. – С.108–116.
111. Лук'яненко О.В. Релігійна та релігієзнавча освіта Великобританії: тенденції початку ХХІ століття / Олександр Вікторович Лук'яненко // Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Суми, 2009.

112. Любашенко В. Англіканство / В. Любашенко // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.15.
113. Любашенко В. Методисти / В. Любашенко // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.192.
114. Любашенко В. Протестантизм / В. Любашенко // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.264-265.
115. Любашенко В. Реформація / В. Любашенко // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.281.
116. Маккавейский Н.К. Английская школа: По поводу издания К.П. Победоносцева «Новая школа». – М., 1898» / Н.К. Маккавейский. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1899. – 33 с.
117. Маринович М. Розійтись, щоб об'єднатись / М.Маринович // Український тиждень. – 1-7 серпня 2008 р. – №31. – С.2.
118. Мельвиль Ю.К. Основные течения современной буржуазной философии в 3 выпусках. Выпуск 2. / Ю.К. Мельвиль. – М.: Мысль, 1973. – 84 с.
119. Миание М.Ю., Опивалова А.В. Проект «Духовное возрождение человека и общества» / М.Ю.Миание, А.В. Опивалова // Ціннісні пріоритети у ХХІ столітті: орієнтири та напрямки сучасної освіти: Матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції 3-5 жовтня 2007 р, м. Луганськ. Ч.1. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – С.176-180.
120. Митер Х. Генри. Основные идеи кальвинизма / Генри Х. Митер. – М: CRC World Literature Ministries – «Христианский Мост», 1995. – 238 с.
121. Мойсеюк Н. Педагогіка / Наталія Мойсеюк. – К., 2003. – 615 с.
122. Молчанов Б.А.. Проблемы духовных потребностей в современной английской буржуазной педагогике (критический анализ). Автореф. ... к.п.н. 13.00.01. «Теория и история педагогики» / Борис Александрович Молчанов. – Ленинград, 1978. – 20 с.
123. Моравчикова М. Конфессиональное воспитание и образование в Словацкой республике / М. Моравчикова // Народное образование. – 2006. – №7. – С45-48.
124. Морис М. Генри. Христианское образование для реального времени / Генри М. Морис. – М: «Протестант», 1993. – 224 с.
125. Мужиев П.Г. Взгляды и деятельность национальной ассоциации для распространения технического и реформы среднего образования в Англии / П.Г. Мужиев. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1897. – 80 с.

126. Мужиев П.Г. Очерк развития и современного состояния народного образования в Англии / П.Г. Мужиев. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1896. – 62 с.
127. Мусин-Пушкин А.А. Сборник статей по вопросам школьного образования на Западе и в России (по личным наблюдениям) / А.А. Мусин-Пушкин. – В 2 т. Т.1. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1912. – 420 с.
128. Неталько А.М. Атеистическое воспитание / А.М. Неталько // Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А.И. Каиров, Ф.Петров. – Т.1. – М.:Советская энциклопедия, 1964. – С.142-150.
129. Образование за рубежом. – К.: Укртехинтур, 2008. – 101 с.
130. Омельченко С.О. Духовність – основна засада формування здорового способу життя в молодших школярів / С.О. Омельченко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Збірник наук.праць / Редкол.: Т.І. Сущенко (гол. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2008. – Вип.48. – С.229-235.
131. Основи християнської етики. Ч1. Формування морально-етичних якостей особистості. Програма курсу для дітей молодшого шкільного віку. – К.: Центр Просвітницьких програм. – 1995. – 314 с.
132. Основи християнської етики. Ч2. Моральна людина: надбання суспільства. Факультативний курс у середній школі. – К.: Центр Просвітницьких програм. – 1995. – 306с.
133. Педагогіка // Markunas Antoni. Базовы категории педагогики: Акад.пособие / Antoni Markunas. – Poznan: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2006. – С. 155-172.
134. Петрунєва Р. Можно ли примирить науку и религию? / Р. Петрунєва // Alma Mater. Вестник высшей школы. – 2007. – №11. – С.19-22.
135. Підсумкова розширена прес-конференція Президента України Віктора Андрійовича Ющенка // Ефір 5 каналу. – 24 липня 2008 року.
136. Погрібняк В.Г. Духовність особистості в контексті загальнолюдських та релігійних пріоритетів українського народу / В.Г. Погрібняк // Проблеми суспільно-політичних, гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін в аграрному вузі: Зб. наук. ст. – Вип.4 / За заг. ред. д-ра соц. н., проф.. А.М. Шатохіна. – Умань: СПД Согінський, 2008. – С.77-80.
137. Полканов Ю. Англокатолики / Юрій Полканов // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.34.
138. Полтавець В., Карагодіна О. Навіювання / В.Полтавець, О.Карагодіна // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.207.

139. Попов И. Введение в Европейскую педагогику / Переработка по Ф. Регенеру / И. Попов. – К.: Типогр. імператорського університета св. Владимира Акционерного общества Н.Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 250 с.
140. Поулсен Ч. Английские бунтари [пер. с англ., ред., предисл., комент. С. Бурина] / Ч. Поулсен. – М.: Прогресс, 1987. – 280 с.
141. Протестантизм // Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник / А.М. Черній. – К.: Академвидав, 2003. – С.164-171.
142. Протестантизм, його зміст і різновиди // Релігієзнавство: Підручник / за ред. О.П. Сидоренка. – К.: Знання, 2007. – С. 192-211.
143. Религиозное воспитание // Markunas Antoni. Базовы категории педагогики: Акад.пособие / Antoni Markunas. – Poznan: Wydawnictwo naukowe universytetu im Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2006. – С. 239-240.
144. Релігійне життя України // Релігійна панорама. – 2008. – №5. – С. 2-23.
145. Релігія в сучасному світі // Релігійна панорама. – 2008. - №5. – С. 24-36.
146. Релігія і мистецтво // Релігієзнавство: Навч. посібник / А.Г. Бакунарський та ін. – К.: Професіонал, 2006. – С.237-261.
147. Релігія як духовна цінність // Релігієзнавство: Навч. посібник / за ред. С.А. Бублика. – К.: Юрінком Інтер, 1999. –С.79-112.
148. Розин В. Образование в обновляющемся мире / В. Розин // Alma Mater. Вестник высшей школы. – 2006. – №6. – С.24-32.
149. Руденко О.В. Трансформація культури в епоху глобалізації / О.В. Руденко // Філософські проблеми гуманітарних наук. К., 2007. - №12-13. – С.62-64.
150. Рудницька-Юрійчук І. Морально-духовне виховання дітей дошкільного віку в українській діаспорі / І. Рудницька-Юрійчук // Діаспора як чинник утвердження держави України у міжнародній спільноті: Українська діаспора у світовій цивілізації: Друга Міжнародна науково-практична конференція. 18-20 червня 2008 року. Тези доповідей. – Львів, 2008. – С.233-235.
151. Салимова К.И. Ланкастер Джозеф / К.И. Салимова // Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А.И. Каиров, Ф.Петров. – Т.2. – М.:Советская энциклопедия, 1965. – С.589.
152. Сарапін О. Духовність / О.Сарапін // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.101.
153. Саух П. Лоларди / П.Саух // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.180.
154. Сбруева А.А. Порівняльна педагогіка: Навчальний посібник / Аліна Анатоліївна Сбруева. – Суми: Ред-вид. відділ СумДПУ, 1999. – 300 с.
155. Сбруева А.А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англомовних країн в контексті глобалізації (90-ті роки ХХ – початок ХХІ

- ст.). Монографія / Аліна Анатоліївна Сбруєва. – Суми: ВАТ «Сумська обласна друкарня», Вид-во «Козацький вал», 2004. – 500 с.
156. Свириденко С.О. Формування ціннісних орієнтацій як чинник духовного здоров'я особистості / С.О.Свириденко // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти, 2002. – Вип.29. – С.58-65.
157. Свистунов С. Новоапостольська церква / С. Свистунов // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.217.
158. Світові релігії // Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: Підручник / Ю.А. Калінін, Є.А. Харьковщенко. – К.: Наукова думка, 1998. – С.94-139.
159. Синицкий Л. Из истории педагогических идей на Западе / Л. Синицкий. – М.: Издательство журнала «Вестник воспитания»; Типо-литографическое Товарищество И.Н. Кушнерёв и Ко, 1905. – 123 с.
160. Скалацька О.В. Релігійна свобода як фактор вирішення релігійних конфліктів / О.В. Скалацька // Науковий вісник. Серія «Філософія» / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Х.: ХНПУ, 2008. – Вип.26. – С.38-45.
161. Слово Святейшого Патріарха Алексія II // Вестник образования. – 4 февраля 2006. – №4. – С.4-10.
162. Современная буржуазная философия и религия / Под ред. А.С. Богомолова. – М.: Политиздат, 1977. – 376 с.
163. Солодько П. Право бути собою / Петро Солодько // Український тиждень. – 1-7 серпня 2008 р. - №31. – С. 50-51.
164. Солодько П. ТЕОполітика / Петро Солодько // Український тиждень. – 1-7 серпня 2008 р. - №31. – С. 42-44.
165. Сперанский Н. Очерки по истории народной школы в Западной Европе. Возникновение народной школы. Строй западноевропейского образования в Средние века / С приложением автобиографии Ф. Платтера / Николай Сперанский – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1896. – 454 с.
166. Стражев В.И. Образование и наука в современном обществе / В.И.Стражев. – Минск: БГУ, 2004. – 255 с.
167. Сухомлинська О.В. Виховання як соціальний процес: особливості трансформаційних змін / Олена Василівна Сухомлинська / Шлях освіти. – 2004. – № 2. – С. 2 – 6
168. Сухорський С. Освіта закордоння / Степан Сухорський. – Львів: Основа, 1995. – 38 с.
169. Тадеева М.І. Етнопедagogічні традиції виховання у Великій Британії / Марія Іванівна Тадеева. – Автореферат к.п.н. – 13.00.01: «Теорія та історія педагогіки». — Київ, 1995. – 21 с.

170. Тенденції в сучасному протестантизмі // Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник / В.І. Лубський, В.І. Теремко, М.В. Лубська. – К.: Академвидав, 2002. – С. 328-330.
171. Терещенко Ю. Дисидент / Ю. Терещенко // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.100.
172. Тихолаз А. Передмова / А.Тихолаз // Юркевич П.Д. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі» [переклад з російської В.П. Недашкіського; упорядкування, передмова й примітки А.Г. Тихолаза] / Памфіл Данилович Юркевич. – Київ: Абрис, 1993. – С. III-XIV
173. Тищенко Т.І. Духовність особистості як міждисциплінарна проблема / Т.І. Тищенко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Збірник наук.праць / редкол.: Т.І. Сущенко (гол.ред) та ін. – Запоріжжя, 2008. – Вип.49. – С.277-282.
174. Ткачѐва Е.И. Некоторые проявления общей тенденции наступления буржуазной идеологии на школу в Англии / Е.И. Ткачѐва // Формирование диалектико-материалистического мировоззрения у учащейся молодѐжи (материалы научно-методической конференции). – Смоленск, 1970. – С.59-64.
175. Ткачѐва Е.И. Проблемы нравственного воспитания в современной английской буржуазной педагогике / Е.И. Ткачѐва. – Автореферат к.п.н. - 13.00.01. – теория и история педагогики, М., 1973. – 32 с.
176. Угринович Д.М. Искусство и религия: (Теретический очерк) / Д.М. Угринович– М.:Политиздат, 1982. – 288 с.
177. Уингейт Ф. Королевские династии / Ф.Уингейт [пер. с англ. А.М. Голова]. – М.: РОСМЭН, 1997. – 54 с.
178. Ушинский К.Д. Теоретичні проблеми педагогіки / Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. [пер. з рос] / Ред. кол. В.М.Столетов та ін / Костянтин Дмитрович Ушинський. – К.: Рад. шк., 1983. – Т. 1. – 489с.
179. Фазан В.В. Вивчення педагогіки у вищих навчальних духовних закладах України (поч. ХІХ – 20-і рр. ХХ ст.) / Василь Васильович Фазан – Автореф. к.п.н. – 13.00.01. – «Загальна теорія та історія педагогіки». – Полтава, 2009. – 20 с.
180. Феноменологія релігієзнавства: риси, ознаки, поняття, історія (Г. Леув, Р. Отто, М. Шеллер, К. Барт, Ф. Аквінський, П. Флоренський) // Чорненький Я.Я. Релігієзнавство: теоретико-практичний курс: Навч. посібник / Я.Я. Чорненький– К.: ВД Професіонал, 2005. – С. 35-45.
181. Філіпович Л. Квакери / Л. Філіпович // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.155.

182. Філіпович Л. Конгрегаціоналісти / Л. Філіпович // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.163.
183. Філіпович Л. Пресвітер / Л. Філіпович // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.257.
184. Філіпович Л. Пресвітеріани / Л. Філіпович // Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.257-258.
185. Хаустова О.В. Духовний потенціал і громадянська самосвідомість учителя / О.В. Хаустова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Збірник наук.праць / редкол.: Т.І. Суценко (гол. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2007. – Вип.47. – С.337-341.
186. Християнство // Поликарпов В.С. История религий. Лекции и хрестоматия / В.С.Поликарпов. – М.: «Гардарика», «Экспертное бюро», 1997 – С. 155-164.
187. Християнство на Заході. Католицизм та протестантизм // Аляєв Г.Є., Горбань О.В., Мешков В.М. Лекції з релігієзнавства: Навчальний посібник / Г.Є. Аляєв, О.В. Горбань, В.М. Мешков. – К.: Українсько-Фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1995. – С.92-101.
188. Цебрій І.В. Освіта в соціокультурному просторі Середньовіччя: Посібник для студентів історичних факультетів та учителів історії / Ірина Василівна Цебрій. – Полтава: ПОШПО, 2007. – 38 с.
189. Церковь и школа // Педагогический словарь в 2-х томах / зав ред. И.М. Кантор. – Т2. – М.: Изд-во АПН, 1960. – С.642-653.
190. Церковь Шотландии // Протестантизм: словарь атеиста / Под общ. ред. Л.Н. Митрохина. – М.: Политиздат, 1990. – С.295-296.
191. Час новин // Ефір 5 каналу. – 23 липня 2008 року.
192. Шаров Ю.В. Воспитание духовных потребностей – основа всестороннего гармонического развития личности / Ю.В. Шаров // Формирование духовных потребностей школьников. – Новосибирск: Зап-сиб. книжное изд-во, 1966. – С.23-80.
193. Школьная политика и школа в странах капитализма / Под ред. З.А. Мальковой. – М.: Педагогика, 1976. – 160 с.
194. Шульдинина Л.Б. Политика лейбористской партии Англии в области образования. / Л.Б. Шульдинина. – Автореферат к.п.н. – 13.00.01: «Теория и история педагогики». – М., 1979. – 16 с.
195. Элиаде М. Священное и мирское в современном мире / М.Элиаде // Поликарпов В.С. История религий. Лекции и хрестоматия / В.С. Поликарпов. – М.: «Гардарика», «Экспертное бюро», 1997 – С. 298-305.

196. Юркевич П.Д. Мир з ближніми як умова християнського співжиття / Памфіл Данилович Юркевич // Юркевич П.Д. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі» [переклад з російської В.П. Недашківського; упорядкування, передмова й примітки А.Г. Тихолаза] / Памфіл Данилович Юркевич. – Київ: Абрис, 1993. – С. 222-229.
197. Яворська С. Крок до зміцнення українсько-британських зв'язків: освітньо-культурні партнерства, виставка «Українці в Британії» та багато іншого... / С.Яворська // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: Українська діаспора у світовій цивілізації: Друга Міжнародна науково-практична конференція. 18-20 червня 2008 року. Тези доповідей. – Львів, 2008. – С.133-136
198. A London Pilgrimage // Catholic progress. – December 1878. – vol. VII. - №84. – PP.372-373.
199. Aberrations of eminent minds outside the church // Catholic progress. – February 1879. – vol. VIII. - №86. – PP.33-35.
200. Alexander S. Space, Time and Diety. Volume 1. / Alexander S. – London, 1927. – 135 p.
201. An agreed approach to religious education the religious education partnership (DCSF and re council) // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religiouseducationcouncil.org/>
202. Anglican Orders // Catholic progress. – December 1878. – vol. VII. - №84. – P.370.
203. Archbishop of Wales. Disestablishment: the experience of Wales // Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935 / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Hose, 1936. – PP.210-220.
204. Arthur, James. Parental involvement in Catholic Schools: a case of increasing conflict / James Arthur // British Journal of Education Studies. – June 1994. – vol. 42. - №3. – PP.174-190.
205. Astley, Jeff. The philosophy of Christian religious education / Jeff Astley // British Journal of Education Studies. – June 1995. – vol. 43. - №2. – PP.242-244.
206. Authority and freedom of all souls // Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935 / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Hose, 1936. – PP.141-144.
207. Baker Mike. Do religion and schools mix? / Mike Baker // Офіційний сайт новин ВВС / [Електронний ресурс] Режим доступу до статті / http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/education/383268.stm
http://news.bbc.co.uk/1/hi/education/features/mike_baker/1199054.stm

208. Bishop of Canterbury. The present Crisis // Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935 / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul’s Hose, 1936. – PP.69-76.
209. Bishop of Chichester. Christianity and the toleration state // Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935 / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul’s Hose, 1936. – PP.145-152.
210. Bishop of Winchester. The Presidential Address // Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935 / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul’s Hose, 1936. – PP.43-68.
211. Blake Andrew. Written from the edge: Britishness and its European others / Andrew Blake // British and American Studies. – 1999. - №2. – PP.126-132.
212. Bryk, Antony E. Catholic schools and the common good / Antony E. Bryk // British Journal of Education Studies. – June 1994. – vol. 42. - №2. – PP.313-314.
213. Cannon Anthony C. Deane. The case for establishment // Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935 / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul’s Hose, 1936. – PP.221-230.
214. Cannon Ch. The influence of religion on education policy / Ch.Cannon // British Journal of Education Science. – 1964. – vol. XII - №2.– PP.77-84.
215. Cannon F.R. Barry Christian sanctions for and limits to state authority // Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935 / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul’s Hose, 1936. – PP.157-166.
216. Carlton F.R. Hays, Charles Woolsey Cole. History of Europe since 1500. – New-York: The Mcmillan company, 1956. – 632 p.
217. Carr David, Haldane John, McLayehlin Terence. Return to the crossroads: Maritain fifty years on / David Carr, John Haldane, Terence McLayehlin // British Journal of Education Studies. – June 1995. – vol. 43. - №2. – PP.162-178.
218. Catholicity and liberal catholicism // Catholic progress. – March 1879. – vol. VIII. - №87. – PP.76-77.
219. Chadwick Priscilla. Shifting alliances: church and state in English education / Priscilla Chadwick. // British Journal of Education Studies. – June 1998. – vol. 46. - №2. – PP.232-234.

220. Chancey, Mark A. The Bible in the Classroom / Mark A. Chancey // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=3262>
221. Christian Government // Catholic progress. – September 1879. – vol. VIII. - №93. – PP.272-274.
222. Christian Perspectives on Church Schools // British Journal of Education Studies. – June 1994. – vol. 42. - №4. – P.402.
223. Churches say schools lack spiritual dimension // Офіційний сайт новин BBC [Електронний ресурс] Режим доступу до статті / http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/education/383268.stm
224. Cobb, John B., Jr .Wesley the Evangelical / John B., Cobb, Jr // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1096>
225. Cobb, John B., Jr Wesley the Liberal / John B., Cobb, Jr // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1098>
226. Cobb, John B., Jr Wesley the Liberationist / John B., Cobb, Jr // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1100>
227. Cobb, John B., Jr Wesley the Process Theologian / John B., Cobb, Jr / [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1097>
228. Cobb, John B., Jr. Wesley – Conclusions / John B., Cobb, Jr // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1099>
229. Communications and cultural analyses: religious view // British Journal of Education Studies. – December 1995. – vol. 43. - №4. – PP.457-458.
230. Critical perspectives on Christian Education, a reader on the aims, principles and philosophy of Christian education // British Journal of Education Studies. – September 1995. – vol. 43. - №3. – PP.333-334.
231. Croach, Colin. The quiet continent: religion and politics in Europe / Colin Croach. // Religion and democracy / Edited by David Marquand and Ronald L. Nettler. – Aberystwyth: Cambrian Prints; Oxford: Blackwell Publishers, 2000. – PP.90-103.
232. Dean of Christ Church, Oxrord. Religion in public Schools // Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935 / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Hose, 1936. – PP.294-300.
233. Glenn, Charles L. Curriculum in the Public Schools: Can Compromise Be Reached? / Charles L. Glenn // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=252>

234. Goodrich R. Moral Education and Thomist Ethics / R. Goodrich // *British Journal of Education Science*. – 1966. – vol. 2. – PP.98-112.
235. Haydor Graham. Teaching about values: a new approach / Graham Haydor // *British Journal of Education Studies*. – December 1998. – vol. 46. - №4. – PP.466-468.
236. Heischman, Daniel R. Transmitting a Vision: Religion in Independent Schools / Daniel R. Heischman, // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=833>
237. Hirst, Paul. «J.N. Figgis, Church and State» / Paul Hirst. // *Religion and democracy* / Edited by David Marquand and Ronald L. Nettler. – Aberystwyth: Cambrian Prints; Oxford: Blackwell Publishers, 2000. – PP.104-120.
238. Hopefulness // *Catholic progress*. – March 1879. – vol. VIII. - №87. – P.77-79.
239. Jackson Robert. Religious education representation of «religions» and «cultures» / Robert Jackson.// *British Journal of Educational Studies*. – September 1995. – volume №43. – №3. – P.272-289.
240. Jackson Robert. Religious education: an interpretive approach / Robert Jackson // *British Journal of Education Studies*. – March 1998. – vol. 46. - №1. – PP.87-89.
241. Johnson, Luke Timothy. A Bible Curriculum for Public Schools / Luke Timothy Johnson // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=3332>
242. Keane, John. Secularism? / John Keane // *Religion and democracy* / Edited by David Marquand and Ronald L. Nettler. – Aberystwyth: Cambrian Prints; Oxford: Blackwell Publishers, 2000. – PP.5-19.
243. Latourette, Kenneth Scott. Christianity Through the Ages / Kenneth Scott Latourette, // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showbook.asp?title=532>
244. Liberalism // *Catholic progress*. – July 1879. – vol. VIII. - №91. – PP.212-213.; The Jubilee of Emancipation // *Catholic progress*. – August 1879. – vol. VIII. - №92. – PP.225-230.
245. Martin R.E., Leut-colonel. Religious education in state-provided schools // *Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935* / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Nose, 1936. – PP.283-293.
246. Ministers face faith school fight // Офіційний сайт новин BBC / [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/6090984.stm
247. Morgan Valery, Fraser Grace. When does “Good news” become “bad news?” Relationships between government and the integrated schools in Northern

- Ireland / Valery Morgan, Grace Fraser. - *British Journal of Education Studies*. – November 1999. – vol. 47. - №4. – PP.364-379.
248. Nationalism // *Catholic progress*. – September 1879. – vol. VIII. - №93. – PP.277-278.
249. Nord, Warren A. Religion-free Texts: Getting An Illiberal Education / Warren A.Nord // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=699>
250. Outler, Albert C. A Fund for 'Evangelical' Scholars / Albert C Outler.// [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1749>
251. Outline of the sermon preached at St. Stephen's Church by the Bishop of Landaff. The Victorious Christ // *Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935* / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Hose, 1936. – PP.35-40.
252. Owen, Chadwick. The reformation. – London: Penguin Books, 1990. – 463 p.
253. Politics not matter of their policy // *Catholic progress*. – August 1879. – vol. VIII. - №92. – PP.247-248.
254. Protestant toleration // *Catholic progress*. – November 1878. – vol. VII. - №83. – P.337.
255. Quazi-religions: Humanism, Marxism and Nationalism // *British Journal of Education Studies*. – June 1995. – vol. 43. - №2. – PP.240-242.
256. Robertson Grant, Sir. Church and State in England // *Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935* / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Hose, 1936. – PP.203-209.
257. Sallberg Kam, Rose. The Bible's Place in the Public School / Rose Sallberg Kam // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1592>
258. Sessil Devid, Lord. Christianity and the claims of the modern State // *Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935* / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Hose, 1936. – PP.153-156.
259. Shah, Timoty Samuel. Making the Christian world safe for liberalism: from Grotius to Rawls / Timoty Samuel Shah // *Religion and democracy* / Edited by David Marquand and Ronald L. Nettler. – Aberystwyth: Cambrian Prints; Oxford: Blackwell Publishers, 2000. – PP.121-139.
260. Stanley, Oliver, M.P. Education for the unemployed // *Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935* / Edited by

- Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Hose, 1936. – PP.269-282.
261. Taylor Tony. Arthur Balfour and educational change: the myth revised / Tony Taylor // *British Journal for Education Studies*. – vol.42. - №2. – June 1994. – PP.133-149.
262. The Archbishop of York. Ye shall be My Witnesses // *Christianity in the modern state. A report of the proceedings of the sixty-fifth church congress held at Bournemouth from the 8th to the 11th of October 1935* / Edited by Maxwell S. Leigh. – London: Hodder and Stoughton St.Paul's Hose, 1936. – PP.15-25.
263. The Church right // *Catholic progress*. – February 1879. – vol. VIII. - №86. – PP.35-37.
264. The Church right // *Catholic progress*. – January 1879. – vol. VIII. - №85. – PP.1-2.
265. The Church right // *Catholic progress*. – March 1879. – vol. VIII. - №87. – PP.66-69.
266. The Equality Act 2006. Part 2: Discrimination on Grounds of Religion or Belief. Guidance for Schools // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://www.teachernet.gov.uk/docbank/index.cfm?id=11302>
267. The Future of Catholic countries // *Catholic progress*. – May 1879. – vol. VIII. - №89. – PP.144-146.
268. The Inquisition // *Catholic progress*. – December 1878. – vol. VII. - №84. – P.375.
269. The Jubilee of Emancipation // *Catholic progress*. – July 1879. – vol. VIII. - №91. – PP.193-199.
270. The Jubilee of Emancipation // *Catholic progress*. – June 1879. – vol. VIII. - №90. – PP.161-166.
271. The Jubilee of Emancipation // *Catholic progress*. – May 1879. – vol. VIII. - №89. – PP.129-133.
272. The Jubilee of Emancipation // *Catholic progress*. – September 1879. – vol. VIII. - №93. – PP.257-261.
273. The law of the land // *Catholic progress*. – September 1879. – vol. VIII. - №93. – PP.281-282.
274. The non-statutory national framework for religious education // [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // http://www.qca.org.uk/qca_7886.aspx
275. The right of a national church to reform itself // *Catholic progress*. – October 1878. – vol. VII. - №82. – P.315.
276. Voluntary Schools. A challenge to Mr. Butler and others // *The Schoolmaster and woman teacher's chronicle*. – Thursday, June 25, 1942. – vol. CXLII. - №1724. – P.423.

277. Voronikhina L.N., Mikhailova T.M. Glimpses of British Art (Воронихина Л.Н., Михайлова Т.М. Великобритания. Искусство (живопись, скульптура, архитектура): Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по специальности №2103 «Иностранные языки» / L.N.Voronikhina, T.M. Mikhailova. – Л.: «Просвещение», 1978. – 149 с.
278. Whigs and tory // Catholic progress. – September 1879. – vol. VIII. - №93. – P.281.
279. Whitehead A.N. Religion in the Making / A.N.Whitehead. – London, 1926. – 120 p.
280. Who is to settle between us // Catholic progress. – March 1879. – vol. VIII. - №87. – PP.77-79.
281. Williams Kevin. Faith and the Nation: Education and religious identity in the Republic of Ireland / Kevin.Williams // British Journal of Education Studies. – November 1999. – vol. 47. - №4. – PP.317-331.
282. Wringle Colin. Reasons, values and community in moral education / Colin Wringle // British Journal of Education Studies. – September 1998. – vol. 46. - №3. – PP.278-288.
283. Zycinski Josef, Abp. Can a pluralistic Europe be Christian? Abp. Josef Zycinski // Christianity and United Europe / Edited by Eugeniusz Cyran, Rev. Andrzej Czaja, Piotr Gutowski. Wydawnictwo Kul. – Lublin, 2006. – P.43-59.

Наукове видання

**Лук'яненко
Олександр Вікторович**

**ОСВЯЧЕНА ШКОЛА
ЧИ ОСВІЧЕНА ПАСТВА?**

**(світоглядні засади навчання
у Великобританії ХІХ століття)**

Комп'ютерний набір та верстка: Олександр Лук'яненко
Літературне редагування: Олексій Вертій

Здано до набору: 23.11.2009
Підписано до друку: 30.12.2009
Формат: 60x84/16. Папір офсетний
Ум.-друк. арк. 4,9
Зам. № 42. Наклад 100 прим.

Видавець: ПП Шевченко Р.В.
Свідоцтво про реєстрацію:
ДК № 1139 від 04.12.2002 р.

Віддруковано: «Друкарська майстерня»,
м.Полтава,
вул. Остроградського, 2
тел. (0532) 50-27-08